قەدىمىي ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر پەرزەنتى، موتىۋەر دىنىي زات رەھمەتۇللا رەھمەتى قەلىمىگە مەنسۇپ بولغان «جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئادەم يەرلەشتۈرۈشى» ناملىق تارىخىي ئەسەر بىزنى ۋە باشقىلارنى غەپلەت ئۇيقۇسىدىن ئويغىتىپ قويىدۇ، شۇنداقلا خەلقىمىز، ئانا ۋەتىنىمىز ئىستىقبالىغا تۇغۇلۇۋاتقان خەۋپتىن ئاگاھلاندۇرىدۇ.

مەزكۇر ئەسەر ئىككى بولۇم جەمئىي 13 بابتىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، ئۇنىڭدا بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىز مىلادىدىن 240 ژىل بۇرۇن ئاسىيا قىتئەسىدە قۇرغان قۇدرەتلىك ھۇن ئەگرىقۇتلۇغىدىن تارتىپ، ئاق ھۇن ئىمپېرىيەسى (مىلادىي 420-ژىلدىن 565 - ژىلغىچە ھۆكۈم سۈرگەن)، كۈچلۈك كۆك تۈرك قاغانلىقى (مىلادىي 551-ژىلدىن 744-ژىلغىچە)، ئورخۇن-ئۇيغۇر قاغانلىقى (846-ژىلدىن-845-ژىلغىچە)، ئۇيغۇر كەنسۇ خانلىقى (870-ژىلدىن 1036-ژىلغىچە)، ئۇلۇغ قاراخانىيلار دولىتى (850-ژىلدىن 1212-ژىلغىچە)، ئۇيغۇر ئىدىقۇت خانلىقى (850-ژىلدىن 1335-ژىلغىچە)، سەئىدىيە خانلىقى (1504-ژىلدىن 1678-ژىلغىچە) قاتارلىق دولەتلەرنى قۇرغانلىقى، ئۇلار قەدىمىي ۋە ئوتتۇرا ئەسىر تارىخىنىڭ سەھنىسىدە مۇھىم رول ئوينىغانلىقى دەلىللەر بىلەن ئىسپاتلاپ بېرىدۇ. چىن باسقۇنچىلىرىنىڭ ئىستىلاسىغا ئۇچرىغان 1759-ژىلدىن بۇيان مۇنقەرزلىككە يۈز تۇتقانلىقىمۇ تولۇق-ئاشكارە بايان قىلىدۇ.

بىز مۇھتەرەم گېزىتخانلار دىققىتىگە مەزكۇر كاتتا تارىخىي ئەسەرنى بىر ئاز قىسقارتىپ، 5-بابتىن باشلاپ تەقدىم قىلىمىز.

تەھرىرات.

* * *

... 18-ئەسىردە ئىسلام دۇنياسىنىڭ كۆپ قىسمى ياۋروپا ۋە ئاسىيالىق مۇستەملىكىچى كۈچلەرنىڭ قاتتىق قولىغا چۈشۈپ كەتتى. جۇڭگو بىلەن روسسىيە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز مۇستەملىكىلىرىگە ئايلاندۇرۇۋېلىش تاماللىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا تىرىشتى. بۇ پۈتۈن تۈركىستان زېمىنلىرىنى بۆلۈۋېلىشتا بۇ ئىككى تەرەپ ئارىسىدا قاتتىق توقۇنۇشلار يۈز بەردى. ئاخىرى بۇ ئىككى ئىستىلاچى (جۇڭگو بىلەن روسسىيە) بۇ كەڭ زېمىننى ئۆزلىرىنىڭ ئارىسىدا بۆلۈشۈۋېلىشقا مىلادىنىڭ 1689-ژىلى نېرچىنسك بىتىمنامىسىنى، 1727-ژىلى ئاۋغۇست ئېيىدا بولسا بورا شەرتنامىسى ۋە 1728 - ژىلى كياختا كېلىشىمىنى تۈزۈشتى. شۇنىڭدىن كېيىنلا جۇڭگو روسسىيەدىن خاتىرجەم بولغان ھالدا ئۆز مۇستەملىكىلىرىنى ئوتتۇرا ئاسىياغىچە كېڭەيتىشكە ئەمەلىي ساختا بىتىملاردىن پايدىلاندى. ئەنە شەرقىي تۈركىستاننىڭ شىمالدىكى جۇڭغارىيە خانى جۇڭگو تەجاۋۇزچىلىرىغا تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن رۇس قوشۇنلىرىنىڭ ياردىمىنى تەلەپ قىلدى، لېكىن بۇ تەلەپ ئەمەلگە ئاشمىدى. باشقىلارمۇ زېمىنگە بېسىپ كىرگەن جۇڭگو قوشۇنلىرىنى قوغلاپ چىقىرىش ئۈچۈن روسسىيەنىڭ ياردىمىگە ئېرىشەلمىدى. شەرقىي تۈركىستاننى شۇ چاغلاردا ھۆكۈمرانلىق قىلغان جۇڭغارىيە خانلىقى پارچىلانغاندىن كېيىن، پەيتتىن پايدىلانغان جۇڭگو قوشۇنلىرى شەرقىي تۈركىستاننى باستۇرۇپ كىرىشكە باشلىدى. مىلادىنىڭ 1759-ژىلى بۇرھانىدىن خوجا بەدەخشاندا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن تۈركىستاننىڭ بۇ قىسمى باسقۇنچى جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ جاھانگىرلىرىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. باسقۇنچىلارغا قارشى ئىستىقلالىيەت ئۈچۈن بولغان كۆرەشتە 1,200,000 كىشى ئۆلتۈرۈلدى. 22000 ئائىلە جۇڭگونىڭ ئىچكى ئۆلكىلىرىگە پالاپ ئېلىپ كېتىلدى. ئەنجەدە ئاپپاق خوجىنىڭ ھاكىمىيە-

رەھمەتۇللا رەھمەتى

جوڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاندا

ئالىشىشتىكى يامان ئاقىۋىتى شەرقىي تۈركىستانلىق مۇسۇلمانلارغا ۋەيرانچىلىق، تۈگىمەس-پۈتمەس بالايى-قازا ئېلىپ كەلدى. ئاخىرى شەرقىي تۈركىستان چىن سۇلالىسى مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ تۆمۈر چاڭگىلىغا چۈشۈپ كەتتى...

شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمانلار چىن مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ زۇلۇمىغا قارشى 17 قېتىم چوڭ قوزغىلاڭ كۆتەردى. 1863-ژىلى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭ شەرقىي تۈركىستاننى چىن ھۆكۈمرانلىقىدىن ئازات قىلىپ، 19-ئەسىردىكى مۇستەقىل دولەتنىڭ بەرپا بولۇشىغا پۇختا زېمىن ھازىرلىدى.

5 - باپ

شەرقىي تۈركىستان مەملىكىتى ۋە جۇڭگو ئىستىلاسى

مۇسۇلمانلار رەھىمسىز چىڭ سۇلالىسى ھۆكۈمرانلىقىدىن قۇتۇلدى ۋە بەش جايدا يەرلىك ھۆكۈمەتلەرنى تەشكىل قىلدى. بۇ ھۆكۈمەتلەرنىڭ ھەممىسى ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ سۇلتانى تەرىپىدىن «مۆمىنلەرنىڭ سەردارى» دېگەن نام بېرىلگەن ئاتىلىق غازى ياقۇپ بەگنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ئىدى.

شۇ مەزگىلدە بەزى دولەتلەر شەرقىي تۈركىستاننى ئېتىراپ قىلدى ۋە ئۇنىڭ بىلەن دىپلوماتىك مۇناسىۋەتلەرنى باغلاپ، دوستلۇق، سودا ئالاقىلىرىنى ئورناتتى. 1873-ژىلى 16-ئىيۇل كۈنى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەلچىسى سەيىد ياقۇپ خان تورە ئوسمان تۈرك ئىمپېرىيەسىنىڭ سۇلتانى ئابدۇل ئەزىزخانغا بەدۆلەت ياقۇپ بەگنىڭ نامى بىلەن يېزىلغان ئىسپاتنامىنى تەقدىم قىلدى. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۇلتان ئابدۇل ئەزىزخان ياقۇپ بەگكە «مۆمىنلەرنىڭ سەردارى» دېگەن ئۇنۋانىنى بەردى. شۇندىن كېيىن شەرقىي تۈركىستانغا مۇراد ئەپەندىنىڭ رىياسەتچىلىكىدە ۋەكىل ئەۋەتتى. شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتىلگەن بۇ ۋاكىللەرنىڭ ئارىسىدا كازىم بەگ، مۇھەممەد يۈسۈپ بەگ يۈسۈپ چەركەس، ئىسمائىل ھەققى قاتارلىق گېنېراللارمۇ بار ئىدى. ئۇلار شەرقىي تۈركىستان ئەسكەرلىرىنىڭ مەشىقلىرىدە ياردەم بولار دېگەن ئوي بىلەن كۆپلىگەن قۇراللارنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەن ئىدى.

مىرزا مۇھەممەد شاھىدى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ھىندىستاندىكى ئەنگلىيە ھۆكۈمىتىگە ئەۋەتىلگەن تۇنجا ئەلچىسى ئىدى. ئۇ ھىندىستاندىكى ئانگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ مۇئاۋىن ۋالىسى لورد مايوغا ياقۇپ بەگنىڭ مەكتۇبىنى يەتكۈزدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ كەشمىر بىلەن سودا شەرتنامىسىنى ئىمزالىدى. 1870-ژىلى 28-ئاۋغۇست كۈنى ئانگلىيە ھۆكۈمىتىنىڭ ئەلچىسى دۇگلاس فورست يەركەنتكە يېتىپ كەلدى. كېيىنرەك يەنى 1873-ژىلى 4-دېكابىر كۈنى ئانگلىيە شاھىنىڭ ياقۇپ بەگكە يازغان خېتىنى ئېلىپ قەشقەرگە ئىككىنچى قېتىم كەلدى. مىلادىنىڭ 1874-ژىلى 2-فېۋرال كۈنى قەشقەردە شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى بىلەن ئانگلىيە ھۆكۈمىتى ئارىسىدا دوستلۇق ۋە سودا ئالاقىلىرى كېلىشىمى ئىمزالاندى.

1868-ژىلىنىڭ ئاخىرلىرى شەرقىي تۈركستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەلچىسى مىرزا مۇھەممەد شاھىدى رۇسلار بىلەن ياقۇپ بەگنىڭ خوشنىدارچىلىق مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاش ئۈچۈن تاشكەنت ۋە پېتربۇرگتىكى روسسىيە رەھبەرلىرىنىڭ يېنىغا باردى. شۇ ژىلى ياقۇپ بەگ قەشقەردە روسسىيە دولەت ۋەكىلى كاپىتان ۋىنتالنى كۈتۈۋالدى.

1872-ژىلى 2-ئىيۇن كۈنى روسسىيە ئەلچىسى بارون كاۋىل ئۆز ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنى رەسمىي ئېتىراپ قىلغانلىق ئىسپاتىنى ئېلىپ كەلدى. شۇ ژىلى 8-ئىيۇلدا بەدۆلەت ياقۇپ بەگ ئىككى دولەت ئارىسىدىكى دوستلۇق، سودا ئالاقىلىرى توغرىلىق شەرتنامىنى ئىمزالىدى. 1873-ژىلى شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ئەلچىسى ياقۇپخان تورە پېتربۇرگتا ئالېكساندىر-2 بىلەن يۈز كۆرۈشتى. لېكىن جۇڭگو بىلەن روسسىيە ئوتتۇرىسىدا 1872-ژىلى 15-ماي كۈنى ئاماللىغان سۆھبەتلەردىن كېيىن بۇ ئىككىسىنىڭ (جۇڭگو بىلەن روسسىيەنىڭ) مۇستەملىكىچىلىك ئامالىرى ئېشىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، 1875-ژىلى روسسىيە جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ھۇجۇم قىلىشىغا ياردەم بېرىشكە تەييارلاندى ۋە جۇڭگو قوشۇنلىرىغا ئوزۇق يەتكۈزۈپ بەردى. روسسىيەنىڭ بۇنداق قىلىشىنىڭ مەخسىتى ھىندىستاندىكى ئانگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ئارىسىنى ئايرىپ تۇرىدىغان بىر دولەت قۇرۇش ئارزۇسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ۋە ئوسمان ئىمپېرىيەسىگە بويسۇنغانلىقىنى ئېلان قىلغان شەرقىي تۈركىستان خانى ياقۇپ بەگنى يوقتۇرۇۋېتىشتىن ئىبارەت ئىدى. بۇ چاغدا ياقۇپ بەگ ئىنگلىزلاردىن ياردەم ئېلىشقا خېلىلا تىرىشىپ باقتى. چۈنكى ئىنگلىزلار روسسىيەدىكى غەربىي تۈركىستانغا چېگرىداش بولغان مۇستەملىكە دولىتىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن روسسىيەگە قارشى دۈشمەن ئىدى. بىراق ئىمە ئۈچۈندۇر ئانگلىيە ھۆكۈمىتى ياقۇپ بەگكە ۋاپا قىلمىدى، بەرگەن ۋەدىسىدە تۇرمىدى.

چىڭ سۇلالىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشىغا، ئۇنىڭ كۆپلىگەن دولەت ئەرباپلىرى قارشى چىقىپ، ئۆزلىرىنىڭ نارازىلىقلىرىنى بىلدۈردى. مەسىلەن، ئىلى تەۋەسىنىڭ ئەسكەر قوماندانى لى يۈەن لېن، ھەتتا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ياش ئىمپېراتورى تۇڭ چېمۇ بۇ ئىشقا قارشى چىققان ئىدى. ياش ئىمپېراتور تۇڭ چې مىلادىنىڭ 1875-ژىلى ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت ئۈستىدىكى ئالىسى دۋاگېر ھېساچىنغا يازغان خېتىدا مۇنۇلارنى تەكىتلەيدۇ: «شەرقىي تۈركىستان شىمالدا روسسىيە بىلەن غەربتە تۈركىيە، ئەرەبىستان ۋە ئىران قاتارلىق بىر قانچىلىغان ئىسلام دولەتلىرى بىلەن قورشالغان بولسا، جەنۇبتا ھىندىستاندىكى ئانگلىيە ھۆكۈمىتى بىلەن تۇتىشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، خان ئالىلىرىدىن، غەربىي چېگرىدىكى قوشۇنلارنى ئالدىغا ئىلگىرلەشتىن توختىتىشقا بۇيرۇق بېرىشنى سورايمەن. ئەگەر بىر ھۇجۇم باشلىنىپ، بىز غەلبە قازانغان تەقدىردىمۇ، بىز تۈركىستانغا كىرگىنىمىزدە، ئۇ جايدىكى مۇسۇلمانلار قوزغىلىڭىنىڭ تەكرارلىنىشى ۋە چىيەكۈەن ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ ئەدەت سېلىشلىرىدىن خالى بولغىلى بولمايدۇ...»

چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنىڭ قارشىلىقلىرىغا قارىماي، مىلادىنىڭ 1878-ژىلى زوزۇڭتاڭ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋالدى. جۇڭگو ئەمەلدارلىرىنىڭ ئارىسىدا يېڭىدىن بېسىۋېلىنغان جايلاردا ئۆركۈزۈلىدىغان سىياسەت ۋە قانۇنلار توغرىسىدا ئۇزۇنغا سوزۇلغان تالاش-تارتىشلار داۋام قىلدى. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىنىڭ بىر قىسمى بېسىۋېلىنغان جايلارنى ئەسكەر كۈچى بىلەن باشقۇرۇشنى ئوتتۇرىغا قويسا، جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ قوماندانى زوزۇڭتاڭ شەرقىي تۈركىستاننى جۇڭگونىڭ بىر ئولكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىش توغرىسىدا پىكىر ئېيتىپ، چىڭ سۇلالىسى ئەمەلدارلىرىنى قايىل قىلدۇردى.

1884-ژىلى 18-نويابىر كۈنى شەرقىي تۈركىستاننى جۇڭگونىڭ بىر ئولكىسى قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇنى شىنجاڭ دەپ ئاتاش ۋە ئۇرۇمچىنى بۇ رايوننىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگىلەش توغرىسىدا ئالاھىدە قارار چىقىرىلدى.

گەرچە شەرقىي تۈركىستان شۇ مەزگىلدىن باشلاپ جۇڭگونىڭ بىر ئولكىسىگە ئايلىنىپ قالغان بولسىمۇ، شەرقىي تۈركىستاننى ئىدارە قىلىدىغان خۇنەنلىكلەر (زوزۇڭتاڭنىڭ يۇرتى) بۇ تەۋەلىي ئۆزلىرى بىۋاستە باشقۇرماتتى، يەرلىك ۋالى، ھاكىملار ئۆزلىرى ئىدارە قىلاتتى. ئۇلار ھەر ژىلى جۇڭگو خانلىرىغا سېلىق تۆلەتتى. يەرلىك ئىدارە ئورگانلىرى شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ قولىدا ئىدى. 1928-ژىلى شامەخسۇتنىڭ ۋاپاتىغىچە قۇمۇل تەۋەسىدە داۋام قىلىپ كەلگەن يەرلىك خانلىقمۇ ئۇقارقى سوزۇمىزنىڭ ئىسپاتى بولالايدۇ.

1911-ژىلى جۇڭگودا يولغا قويۇلغان جۇمھۇرىيەت تۈزۈمىنىڭ مەيدانغا كېلىشى بىلەن ياڭ زېڭشىن شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھاكىمىيىتىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋېلىپ، ئۇنى يالغۇز ئۆزىلا 17 ژىل خالىغانچە باشقۇردى. ياڭ زېڭشىن بۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان مەزگىلدە مەركىزىي ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان ئۆز ئورۇق-تۇققانلىرىغىلا يۆلىنىپ، ئىش ئۆركۈزدى. جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن ئۇنىڭ ھېچ بىر مۇناسىۋىتى بولمىدى. جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتىمۇ ئۇنى مەنسەپتە ئۇتۇش ياكى ئورنىدىن ئېلىۋېتىش ھوقۇقىغا ئىگە بولالمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ياڭ زېڭشىن بېيجىن مەركىزىي ھۆكۈمىتى تەرىپىدىن شەرقىي تۈركىستان ھەققىدە چىقىرىلغان ھەر قانداق سىياسەت، پەرمانلارغا رايە قىلمىدى. ئۇ شەرقىي تۈركىستاندا مەخسۇس ئون مىللىيون سوم مىقدارىدا پۇل چىقاردى. جۇڭگو بىلەن شەرقىي تۈركىستان ئارىسىدىكى سودا مۇئامىلىسى پۇل ئالماشتۇرۇش ئارقىلىق بولغاندى.

1928-ژىلى جۇڭگو ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستانغا دوكتور سۋېن ھېدىن باشچىلىقىدا ئالىملار گۇرۇپپىسىنى ئەۋەتكەن ئىدى. ياڭ زېڭشىن ئۇ ئىلمىي گۇرۇپپىنىڭ پائالىيىتىنى چەكلەپ قويدى. ئۇ تاشقى سىياسەتتە جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ مەركىزى بېجىندىن يەنىلا مۇستەقىل بولۇۋالدى. 1927-ژىلى سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق كېلىشىمىنى ئىمزالىدى. شۇ ژىلى 28-نويابىر كۈنى شىنجاڭ ھۆكۈمىتىنىڭ سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ شەمەي شەھرىدە تۇرۇشلۇق كونسۇلى ئۇ يەردىكى يەرلىك گېزىتلارغا مۇنداق ئۇچۇر بەردى: «شەمەيدىكى كونسۇلنىڭ جۇڭگو مەركىزىي ھۆكۈمىتى بىلەن ھېچ قانداق ئالاقىسى يوق، شۇنداق ئېكەن، بۇ جايدىكى كونسۇلخانا جۇڭگودا يۈز بەرگەن كېيىنكى ھادىسىلەرگە مەسئۇل بولالمايدۇ. جۇڭگونىڭ غەربىي (شەرقىي تۈركىستانغا) ۋەكىللىك قىلىدىغان بۇ ئەلچىخانا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن بولغان دوستلۇققا ھېچ ۋاقىت تەسىر يەتكۈزۈشنى خالىمايدۇ.» موسكۋادا چىقىدىغان «خەۋەرلەر» گېزىتىنىڭ 1928-ژىلى 8-يانۋار كۈندىكى سانىدا سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن شىنجاڭ ئارىسىدىكى دوستلۇق ئالاقە پەقەت سودا ساھاسىدىلا

ئادەم يەرلەشتۈرۈشى

بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئۇمۇمىي سىياسەتلەردىمۇ زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىگە ئىشارەت قىلىنغان.

6 - باپ

جۇڭگو ۋە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى

شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئوزلىرىنى ۋە ئوز ۋەتىنىنى جۇڭگو ھوكۇمرانلىقىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن مۇستەملىكىچىلەرگە قارشى بىر قانچە ئېتىملىق ئىنقىلاپ ۋە قوراللىق قوزغىلاڭلارنى كوتەردى. بۇ يولدا يۈز مىڭلارچە كىشىلەر شېھىد بولدى. جۇڭگو ھوكۇمىتى ئوزىگە قارشى كوتىرىلگەن مۇنداق قوزغىلاڭلارنى ئەڭ ۋەھشىي ئۇسۇللار بىلەن قانلىق باستۇرۇپ كەلدى. باسقۇنچىلارنىڭ زۇلمى چېكىدىن ئاشقانسىرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئاللاھ يولىدا جىھاد قىلىشى ۋە ئازادلىق ئۈچۈن كۈرەشلىرى، ئەلپىلىرى كۈندىن-كۈنگە ئورلەپ باردى. نەتىجىدە خەلق قوزغىلىپ 1933-يىلى 12-نويابىردا قەشقەردە خوجانىياز ھاجىمنىڭ رىياسەتچىلىكىدە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى قۇردى. لېكىن شەرقىي تۈركىستاندا قۇرۇلغان بۇ ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي تۈركىستاندىكى روسىيە ھوكۇمرانلىقىغا تەھدىت سېلىشى ۋە ئۇ جايلاردىكى قېرىنداش خەلقلەرنى ئازاتلىققا ئۈندىشى قويۇقشىدىن ئاھايىتى ئەنسىرىگەن سوۋېت ئىتتىپاقى ئۇرۇمچىدە مۇھاسىرە ئىچىدە قالغان شىڭ شىسەينى زامانىۋى قوراللار ۋە تانكىلار بىلەن قوراللانغان ئون مىڭلارچە ئەسكەر، ئوتتۇزچە ئۇرۇش ئايروپىلانى، بىر قانچە ھەربىي مەسلىھەتچىلەر، ھەربىي قوماندانلار بىلەن تەمىنلىدى. مەغلۇپ بولۇپ، ئۇمۇتسىزلەنگەن شىڭ شىسەي قوشۇنلىرى مانا شۇ كۈچلۈك ياردەمى بىلەن قايتا تىرلىپ، 1934-يىلى ئىيۇلدا شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان جۇڭگو بىلەن سوۋېت ئىمپېرىيەسىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

1934-يىلى خوجانىياز ھاجىمنى شىنجاڭ ھوكۇمىتىنىڭ مۇئاۋىن رەئىسلىكىگە تايىنلاش ئارقىلىق خەلق قوزغىلاڭلىرىنى بېسىقتۇردى. شىڭ شىسەي بولسا ھوكۇمەت رەئىسلىك مەنسىپىنى ئىگەللىدى. شۇنىڭ بىلەن ھاكىمىيەتنى ئۇ ئوز قولىغا باشقۇردى. ئۇ ھوكۇمرانلىق جەريانىدا سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ھەربىي، ئىقتىسادىي ياردىمىگە يولەندى، جۇڭگو مەركىزىي ھوكۇمىتىگە پەقەتلا ئىتائەت قىلمىدى. ھەتتا 1940-يىلى شەرقىي تۈركىستاننى زىيارەت قىلغان ئانگلىيەلىك بىر خىزمەتچى ئوزىنىڭ كورگەن-بىلگەنلىرىدىن خۇلاسە چىقىرىپ مۇنداق دەيدۇ: «شەرقىي تۈركىستاندىكى ھاكىمىيەت ئوزىمۇ ۋە ئۇ ئورۇنلاۋاتقان قانۇن، سىياسەتلەر جۇڭگودىن تامامەن مۇستەقىل بولغان تۈزۈملەردۇر».

1935-يىلى شىڭ شىسەي جۇڭگو مەركىزىي ھوكۇمىتىنىڭ رازىلىقىنى ئالماستىن، سوۋېت ئىتتىپاقىغا ئۇلار بەرگەن ھەربىي ياردەمى ئۈچۈن ئىختىساتنى چۈشۈپ بەردى. شۇ يىلى 16-مايدا جۇڭگو مەركىزىي ھوكۇمىتىنىڭ بىلدۇرگەن قەتئىي نارازىلىقىغا پىسەنت قىلماستىن، سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن ئىككى دولەت ئارىسىدا قەرز بېرىشىش توختامىنى ئىمزالاپ، ئوز ئارا ئىتتىپاقلاشتى. 1938-يىلى شىنجاڭ ئولكىلىك تىجارەت باركىسى ئۇنىڭ مەخسۇس دەسمايىسى بىلەن شىنجاڭ تىجارەت بانكىسىغا ئوزگەرتتى ۋە مەخسۇس پۇل-چەكلەرنى چىقاردى.

شۇ يىللىرى شىنجاڭ سوۋېت ئىتتىپاقىدىن كەلگەن مەسلىھەتچىلەر ۋە ھەربىي مۇتەخەسسىسلەر ئىدارە قىلىدىغان يېرىم سوۋېت جۇمھۇرىيىتىگە ئايلىنىپ قالدى. سوۋېتلىكلەر ئارىسىدا كوممۇنىست ئەمەلدارلار بار ئىدى. شىڭ شىسەي شەرقىي تۈركىستاننى مۇستەقىل باشقۇرۇشتا ئەينە شۇ ئەمەلدارلارغا يولەنگەن ئىدى.

1940-يىلى 26-نويابىر كۈنى شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقى بىلەن توختام تۈزدى. بۇ توختامدا جۇڭگو مەركىزىي ھوكۇمىتىنىڭ بۇ ئىشقا ئارىلىشىش ھوقۇقى بولماستىن سوۋېت ئىتتىپاقىغا شىنجاڭنىڭ يەر ئاستى مەدەن بايلىقلىرىدىن خالىغانچە 50 يىل پايدىلىنىۋېلىش ۋە ئېلىپ كېتىش ھوقۇقى بېرىلگەنلىكى قەيت قىلىندى. بۇ ئىشلار شىڭ شىسەي رىياسەتچىلىكىدىكى شىنجاڭ ھوكۇمىتىنىڭ ئەلچىنىدىكى جۇڭگو مەركىزىي ھوكۇمىتىدىن مۇتلەق مۇستەقىللىكىنى تېخىمۇ كۈچەيتتى.

«شەرقىي تۈركىستان جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى» دەپ قارىغان تەغدىردە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەشۇ جۇڭگولۇق ئەمەلدارلار بۇ تەۋەدە مۇنداق مۇستەقىللىققا ئېرىشەلىگەن بولسا، شەرقىي تۈركىستان ۋە ئۇنىڭ خەلقىنىڭ مۇستەقىل بولۇشقا ھەققى يوقمۇ؟ جۇڭگو ئىنقىلاۋىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رەئىسى ماۋزېدۇڭ شىنجاڭ جۇڭگونىڭ بىر قىسمى بولالمايدىغانلىقىنى ياخشى بىلەتتى. شۇ ۋاقىتتا ئۇلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ جۇڭگودىن ئايرىلىش ھوقۇقى بار ئىكەنلىكىنى قارار قىلغاندا، بۇنىڭغا شۇنداق ئېتراپ قىلغاندى.

1931-يىلى پۈتۈن ئىشچى-دېھقان ۋەكىللىرى قاتناشقان جۇڭگونىڭ بىرىنچى قۇرۇلتىيىدا قۇرۇلتاي قاتناشقۇچىلىرى تەرىپىدىن بىردەك ماقۇللانغان جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ۋاقىتلىق دەستۇرىدا مۇنداق دەپ ئېيتىلغان: «موڭغۇلىيە، تىبەت ۋە تۈركىستان رايونلىرىدىكى خەلقلەرنىڭ خالىسا جۇڭگو كېڭەش جۇمھۇرىيىتىدىن ئايرىلىپ مۇستەقىل ھوكۇمەت تەشكىل قىلىش، ياكى ئىتتىپاققا قوشۇلۇش، ياكى جۇڭگو كېڭەش جۇمھۇرىيىتىنىڭ دائىرىسى ئاستىدا ئاۋتونومىيە ھوقۇقىنى ئېلىش ئىختىيارىنى ئۆزلىرىنىڭ قارار قىلىش ھوقۇقى باردۇر.»

ئېرىن لاتيور مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگو كوممۇنىستلىرى موشۇ قارار بىلەن ئايرىلىش ھوقۇقىنىڭ پرىنسىپىنى ئېلان قىلدى. گېنېرال جاڭ جېشى 1945-يىلى 24-ئاۋغۇستتا سوزلىگەن سوزىدە موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتراپ قىلىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدۇ ۋە ئايرىلىش ھوقۇقى موڭغۇللارغىلا مەنسۇپ بولماستىن، بەلكى خەنسۇ مىللىتىدىن باشقا بارلىق مىللەتلەرنىڭ ئايرىلىش ھوقۇقى بار ئىكەنلىكىنى ئېتراپ قىلدۇ. ھەمدە ئۇزىنىڭ «جۇڭگونىڭ تەغدىرى» ناملىق ئەسەرىدە بايان قىلىنغان كوز قاراشلىرىدىن دەھشەتلىك ئوزگىرىشلەرنى سوزلەيدۇ».

شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئارقا-ئارقىدىن تەشكىل تاپقان جۇڭگو، سوۋېت ھوكۇمراللىرى تەرىپىدىن ئېغىر ئوقۇبەتلەرنى باشتىن كەچۈردى. تۈركىستانلىقلاردىن يېرىم مىلليون كىشى ئۈرۈملەرگە قامالدى. ئىككى يۈز مىڭدىن كوپرەكى بىگۇناھ ئولتۈرۈلدى. شۇنداقتىمۇ شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنىڭ جۇڭگو مۇستەبىتلىرىگە قارشى ئېلىپ بارغان كۈرەشلىرى، قوزغىلاڭلىرى ھەر زامان ھەر جايدا پارتلاپلا تۇردى.

(ئاخىرى بار).

يۇرتداشلار ھىممىتى

كەل يۇرتۇمغا، ئەزىز يۇرتداش، قېرىنداش،
بۈگۈن بىزدە بىلىش قوشىدۇ قېرى-ياش.
يۇرت سۈيمەس ئېچىپ كەتكەن بىر ئۇۋۇم،
ئەرۋاھلارنىڭ روھلىرىغا ئېگىپ باش.

يۇرت! موشۇ بىر ئېغىز سوز كىمگە ئەزىز ئەمەس دەيسىز؟ كىم قەيەردە تۇرمىسۇن، قانداقلا ئىش قىلمىسۇن، ئۇنىڭ ئۇزىنىڭ قېتىدا كىندىك قېنى توكۇلگەن يۇرتىغا مۇھەببەت ساقلىنىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ تۇغۇلغان يۇرتنى كوزىگە ئىسسىق كورۇنۇپ، كوڭلى شۇنىڭغىلا تارتىپ تۇرىدۇ.

كىچىك دېھقان مېنىڭ يۇرتۇم. يۇرتتىكى ھەممە نەرسە ماڭا قىممەتلىك كورۇنىدۇ. ئۇنىڭدا بولىۋاتقان ھەر بىر يېڭىلىقنى، ياخشى خەۋەرنى ئاڭلىغاندا بېشىم كوككە يەتكەندەك بولىدۇ. كېيىنكى ۋاقىتلاردا كوپ ئوزگىرىشلەر بولماقتا. ئۇلارغا مىڭ قەتلى شۈكرى ئېيتىپ، ئوز-ئوزەمدىن ھاياجانغا بولىمەن، ئىلاھىم، يۇرتۇمغا ئامەت قوش-قوش كېلىپ، بەركەت ئۇرى يېغىۋەرسۇن، دەپ تىلەيمەن.

يېقىندا يۇرتۇمدا يەنە بىر چوڭ خوشاللىق سادىر بولدى. ئۇ كۈنى بايرام بولمىسىمۇ، ئادەملەر پاكىزە كىيىنىپ، توپ-توپ بولۇپ كوچىلاردا خوشال-خۇرام ئۈرۈشتى. ھەممىنىڭ كوزىدە كۈلكە، يۈزىدە تەبەسسۇم. ياقا يۇرتلاردىن تەكلىپنامە ئېلىپ كەلگەن قەدىردان بۇرادەرلەر بىر-بىرى بىلەن قۇچاقلىشىپ كورۇشتى. ھە، سېغىنىش دەملىرىنىڭ، ھاياجان ۋە ھسياتلارنىڭ چېكى يوق. راستىنى ئېيتقاندا بۇ يەردە بىرەرىنىڭ تويىمۇ بولىۋاتقىنى يوق. شۇ كۈنى ئۇلۇق ۋەتەن ئۇرۇشىدا قۇربان بولغانلارنىڭ روھى خاتىرىسىگە بېغىشلاپ بۇ يۇرتتا ئەزىز-چىراق ئوتكۈزۈلدى.

يېزىنىڭ قىلۋىي تەرىپىگە جايلاشقان، يېڭىدىن قەد كوتەرگەن مەسچىت بىناسى ھەر قانداق ئادەمنى زىراقتىنلا ئوزىگە جەلىپ قىلىپ تۇراتتى. يۇرتداشلار، زىراق-يېقىندىن كەلگەن مېھمانلار شۇ كۈنى مەزكۇر مەسچىت سەيناسىغا يىغىلدى. ئالدىۋىلەن يېڭى مەسچىتنى ئېچىش مەراسىمى بولۇپ ئوتتى. يېزا باشلىقى س. باتتالخانوۋا تەنتەنىلىك مەراسىمنى ئوچۇق دەپ ئېلان قىلدى.

-بۈگۈن ھەممىمىزنىڭ يادىدا قالىدىغان ۋاقە بولىۋاتىدۇ،- دېدى دەسلەپ سوزگە چىققان كولخوز رەئىسى ت. تۇرسۇنوۋ.-ئاللا تائالانىڭ مۇقەددەس ئويى ھېساپلانغان مەسچىتىمىزنى خەلقىمىزنىڭ پايدىلىنىشىغا بېرىشكە ۋە بۇ ئۇلۇق جايدا ئۇلۇق ۋەتەن ئۇرۇشىدا قازا بولغان يۇرتداشلىرىمىزغا ئاتاپ، ئەرۋاھلار روھىغا ئەزىر ئوتكۈزۈش ئۈچۈن ھەممىمىز يىغىلىپ ئولتۇرىۋاتىمىز. ئۇلارنىڭ بىز ئۈچۈن قان توككەنلىگىنى ئەسلەش بىرلىك بويىنىمىزدىكى قەرزىمىز. ئۇلارنى ئەسلەپ، ئەرۋاھلار روھىنى خۇرسەن قىلماي تۇرۇپ، تىرىكلەر بېيىمايدۇ ۋە ئىشىمىز ئوڭغا تارتمايدۇ. دىن-ئەقىدىمىز يۈز بەرگەن زامانلار ئوتۇپ كەتتى. دېموكراتىيەنىڭ شاراپىتىدىن دىنىمىز، تىلىمىز، ئورپ-ئادەتلىرىمىز يېڭى تۇرۇپ ياتىماقتا، مانا بۈگۈن يېزىمىزنىڭ كوركى بولغان خاسىيەتلىك جاي-مەسچىتىمىزدە كىچىك چوڭ ھەممىمىز يىغىلىپ، ئۇرۇشنىڭ كاساپىتىدىن بىمەزگىل كوز يۇمغان قوۋمى-قېرىنداشلىرىمىزنىڭ پاك روھىغا تازىم قىلىپ، ئۇلارنىڭ يارقىن قىياپىتىنى بىر دەقىقە بولسىمۇ سۈكۈت ساقلاپ، ئەسكە ئالدۇق...

شۇنىڭدىن كېيىن سوز ھورمەتلىك پېنسىيونېر ز. باتتالخانوۋ، ناھىيە ھاكىمىنىڭ ئورۇنباسارى ۋ. تويشىبېكوۋ، «يېڭىمېن قازاقستان» گېزىتىنىڭ باش مۇھەررىرى ن. ئورازالىن، مېمارچىلىق ۋە قۇرۇلۇش ئىنستىتۇتىنىڭ كافېدرا باشلىقى پروفېسسور ب. غىلاۋدىنوۋ، قازاقستان يەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ مۇخبىر ئەزاسى م. تويشىبېكوۋ، ناھىيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى ئى. ئىمىروۋ، «خىزمەت» كىچىك كارخانىسىنىڭ دىرېكتورى ش. ئۇرۇموۋ، ناھىيەلىك ئاقساقاللار كېڭىشىنىڭ رەئىسى ي. ئاخمۇللايېۋ ۋە باشقىلارغا بېرىلدى. ئۇلار قېرىنداشلىق، دوستلۇق ھەققىدە سوزلەپ، يۇرت شەنىنى ئۇلۇقلاش ۋە بۈگۈنكى مۇستەقىللىكنى مۇستەھكەملەش، تىلىمىزنى، دىنىمىزنى گۈللەندۈرۈش لازىملىقىنى تەكىتلەشتى.

ئۇلۇق ۋەتەن ئۇرۇشىدا ۋاپات بولغانلارنىڭ روھى خاتىرىسىگە بېغىشلانغان نەزىردە ناھىيە ئىمامى ھوسمانجان زايىت قۇرئان تىلاۋەت قىلدى. ئىمامنىڭ ۋەزىسىدىن تەسىرلەنگەن ئادەملەر مۇقەددەس جاي - مەسچىت ئۈچۈن گىلەم، پالاس، تاخچا ئىئانە قىلىشتى.

چىڭقىي چۈش مەزگىلىدە يېزا كىلوبى يېنىدىكى باغدا ئۇلۇق ۋەتەن ئۇرۇشىدا قۇربان بولغان يۇرتداشلىرى روھىغا ئاتاپ قۇرئان ئوقۇلۇپ، يۇرتقا نەزىر بېرىلدى. قىسقىسى، مېنىڭ يۇرتۇم ۋە ئۇنىڭ ئاق كوڭۇل خەلقى قىيىنچىلىققا قارىماي، ئەينە شۇنداق بارىنى ئايىماي توكۇپ-چاچىدىغان مەرت، مېھماندوست. مەن شۇنداق يۇرت پەرزەندى بولغىنىم ئۈچۈن پەخىرلىنىمەن ۋە مۇنداق دەيمەن:

ئەجدادلىرىم ماكان قىلغان موشۇ يەر،
ئاڭا چەكسىز قەرىزدارمەن، بىلىمەن.
ئۇلۇق بولاي، دانا بولاي قانچە مەن،
شان-شوھرىتىم ئانا يەر دەپ بىلىمەن.

ئۇيغۇن رەمەكوۋ.

ئۇيغۇر ناھىيەسى.

«ئۇيغۇرلار» كىتابخانىلار بىلەن يەنە يۈز كورۇشتى

يېقىندا پايتەختتىكى خەلقلەر دوستلۇغى ئوردېنلىق «قازاقستان» نەشرىياتىدا ئاتاقلىق تارىخچى ۋە شائىر تۇرغۇن ئالماسنىڭ «ئۇيغۇرلار» ناملىق ئەسەرىنىڭ ئىككىنچى تومى نەشىردىن چىقتى.

مەلۇمكى، بۇ ئولمەس ئەسەرنىڭ بىرىنچى تومى بۇنىڭدىن خېلىلا ئىلگىرى يورۇق كورۇپ، خەلقىمىزنىڭ ئوز تارىخىغا بولغان قىزىقىشىنى قانائەتلەندۈرگەن ئىدى. مانا ئەندى شۇ كىتابنىڭ 2-تومى كىتابخانىلار بىلەن يۈز كورۇشتى. مەزكۇر كىتاپ ئۇيغۇرلارنىڭ قاراخانىلار دولىتىنىڭ تەشكىللىنىشىدىن تارتىپ مىلادىنىڭ 870-يىلىدىن 1035-يىلىغىچە ھوكۇم سۈرگەن ئۇيغۇر كەڭسۇ خانلىقى دەۋرىنى ئوز ئىچىگە ئالغان.

كىتاپ مىللەتپەرۋەر ئىنسان، تىجارەتچى زەيناۋىدۇن بوساقوۋنىڭ مەبلىغى ھېساۋىغا نەشىر قىلىنىپ، 5,000 نۇسخا بىلەن چىقتى.

رەھمەتۇللا رەھمەتى

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاندا

1944-يىلى 12-نويابىر كۈنى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئازاتلىق ئىنقىلاۋى غەلىبە قازىنىپ، ئىلى، ئالتاي، تارباغاتايدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. 1945-يىلى 30-يانۋار كۈنى ئېلىخان تورىنىڭ باشچىلىقىدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيەت ھۆكۈمىتىنى مۇستەھكەم تەشكىل قىلىنىپ چىقتى ۋە ئۇز ئېلىنىڭ كوپ قىسمىنى باسقۇنچىلاردىن ئازات قىلىشتا چوڭ مۇۋاپپەقىيەتكە ئېرىشتى. لېكىن شەرقىي تۈركىستانىڭ مۇستەقىل بولۇپ قېلىشىدىن ھېمىشە ئەندىشە قىلىپ كەلگەن سوۋېت ئىتتىپاقى سىياسىي ئويۇنلارنى ئويناشقا كىرىشتى. سوۋېت ئىتتىپاقى دەسلەپ جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتى ئارىسىدا تۈزۈلگەن بىتىمگە ۋاستە بولۇپ ئارىلاشتى. شۇنىڭ بىلەن بۇرۇن جۇڭگولۇقلار سۇلھى قىلىشنى تەلەپ قىلغاندا قوبۇل قىلمىغان شەرقىي تۈركىستانلىقلار سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ بېسىمى ئاستىدا ئۇنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋەكىللىرىنىڭ ئاساسىي تەلىۋى جۇڭگو قوشۇنلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىن چىقىپ كېتىشلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. بۇ بىتىم شەرقىي تۈركىستانىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېتىراپ قىلىش، ئولكىلىك ھۆكۈمەت ئەزالىرىنى ئەركىن سايلام ئارقىلىق تاللىۋېلىش، خەنزۇ خىزمەتچىلىرىنىڭ ئورنىغا يەرلىك كادىرلارنى تەيىنلەش قاتارلىقلارنى ئاساس قىلغان ھالدا تاماملاندى. بۇ بىتىمنامە 1946-يىلى 6-ئىيۇن كۈنى ئۈرۈمچىدە شەرقىي تۈركىستان ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىللىرى رەھىمجان سابىرى، ئوبۇلخەير تورە ۋە ئەخمەتجان قاسىمىلار بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ۋەكىلى ۋە جۇڭگونىڭ غەربىي شىمال ئولكىلىرىنىڭ قوماندانى گېنېرال جاڭ جىجوڭ تەرىپىدىن ئىمزالاندى. بۇ بىتىم 1946-يىلى 7-ئىيۇن كۈنى جۇڭچىندە ئۇيغۇر ۋە خەنزۇ تىللىرىدا ئېلان قىلىندى. 1947-يىلىنىڭ باشلىرىدا شىنجاڭ ئولكىلىك ھۆكۈمىتىنىڭ ئەزالىقى ئۈچۈن ئومۇمىيۈزلۈك ئەركىن سايلام ئوتكۈزۈلدى. بۇ سايلامدا دوكتور مەسئۇد سابىرى ئولكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسلىكىگە سايلاندى. ئامما جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنى ئەزەلدىن يولەپ، كۈچلەندۈرۈپ كەلگەن سوۋېت ئىتتىپاقى شەرقىي تۈركىستانغا بېسىم ئىشلىتىشكە باشلىدى. ئۇلار گومىنداڭ ھۆكۈمىتىگە تەھدىت سېلىش، خەلق قوزغىلاڭلىرىنى كۈچلەندۈرۈش قاتارلىق دەۋاسى بىلەن بۇ رايونغا ئۇرغۇتلىغان ئاگېنتلىرىنى تارقاتتى. شۇنداق قىلىپ، 1948-يىلى ئۇلارنىڭ تەلىۋىگە بىنائەن بۇرھان شەھىدىي مەسئۇد ئەپەندىنىڭ ئورنىغا ئولكە رەئىسى بولۇپ تايىنلاندى. ئاردىن ئۇزۇن ئوتمەستىنلا جۇڭگو ۋە سوۋېت كوممۇنىستلىرى ھاكىمىيەتنى قولغا ئالدى. شۇ چاغدا مەغلۇپ بولغان جاڭكەيشى تەيۋەن ئارىلىغا قاچتى.

شەرقىي تۈركىستاندا كوممۇنىست ئىستىبدادى

1949-يىلى 26-سېنتەبىر كۈنى شىنجاڭ ئولكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدىي ۋە ھەربىي قوماندان تاۋسىيۇ ئولكىنىڭ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىگە تەسلىم بولغانلىقىنى ئۇ ئۇلارغا بويسۇنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى. 1949-يىلى 21-ئوكتەبىر كۈنى جۇڭگو قوشۇنلىرى شەرقىي تۈركىستانغا كىردى. شۇنىڭ بىلەن شەرقىي تۈركىستان تارىخىدا چىدىغۇسىز ئازاپ-ئوقۇبەتلەرگە تولغان يېڭى مۇستەملىكچىلىك دەۋرى باشلاندى.

بۇرھان شەھىدىي 1952-يىلى 1-يانۋار كۈنى ئۈرۈمچى رادىوسى ئارقىلىق ئولۇما، ئەدىپ ۋە ئەمەلدارلاردىن بولۇپ مىڭلىغان ئادەملەرگە ئولۈم جازاسى بېرىلگەنلىگىنى ئېلان قىلدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى خەلق ئىنقىلاۋى رەھبەرلىرى ئەخمەتجان قاسىمىي، ئابدۇكېرىم ئابباسوۋلارنىڭ ئولتۈرۈلۈشىمۇ 1949-يىلى 15-ئاۋغۇست كۈنى «بېيجىڭغا كېتىۋاتقان ئايروپىلان ھادىسىگە ئۇچرىدى» دېگەن ئويدۇرما باھانە بىلەن تاماملاندى. چۈنكى ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكلىرى، ئۇلارنىڭ كوممۇنىستلىقىدىن ۋە جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىدىن، ئەلۋەتتە، ئۈستۈن ۋە كۈچلۈك ئىدى.

جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقى توۋەندىكى ئۈچ دەۋرگە بولۇنىدۇ:

1). 1949-يىلدىن 1965-يىلغىچە بولغان سوتسىيالىستىك قۇرۇلۇش ۋە جۇڭگو ھۆكۈمرانلىقىنى تىكلەش دەۋرى:

جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شەرقىي تۈركىستاندا ئورنىشىۋېلىپ، 1954-يىلى ۋاڭ ئېنماۋ جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئولكىلىك كومىتېتىنى تەشكىل قىلغاندىن كېيىن ئۇلار توۋەندىكى ئۈچ خىل ئۇسۇلدا ئىش ئېلىپ باردى:

ئا). خەلقىنىڭ ۋەتەنپەرۋەر رەھبەرلىرىنى ۋە ئولىمالىرىنى ھەر تۈرلۈك توھمەتلەر بىلەن قارىلاپ، ھەر خىل پاجەلىك ئۇسۇللار بىلەن يوقىتىش.

ب). شەخسىي مۈلۈك ۋە ۋەخپىلەرنى مۇسادىرە قىلىش ئارقىلىق كوممۇنىستىك تۈزۈمنى يۈرگۈزۈش. بارلىق مۇتەپەككۇرلەرنى، ھەقىقىي ئالىملارنى قاماققا ئېلىش، لوكچەك، ئوغرى، بۇزۇق ئۇنسۇرلەردىن تەركىپ تاپقان جەمىيەت داشقاللىرى ئويۇشمىلىرىنى تەشكىللەپ، ئىش بىلەرمەن، پاك، ۋىجدانلىق ئادەملەرگە ئىشچى-دېھقانلارنىڭ دۈشمىنى دېگەن قالپاقلارنى كېيگۈزۈش ئارقىلىق، ئۇلارنى ئابرويسىزلاندۇرۇش.

ۋ). ئىدارە-جەمىيەتلەردە خەنزۇ كادىرلارنى كۆپەيتىش ئارقىلىق خىتاي ھۆكۈمرانلىقىنى كېڭەيتىش، بۇددىست خەنزۇلارنى شەرقىي تۈركىستاندا يەرلەشتۈرۈش پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش.

2). 1966-يىلدىن 1977-يىلغىچە بولغان «مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى» دەۋرى. جۇڭگو كوممۇنىستلىرى بۇ مەزگىلدە ئىسلام تەلىملىرىنى، قەدىمىي ئۇيغۇر مەدەنىيەتلىرىنى، مىللىي ئەسەر-ئەنئەنىلىرىنى ئۇزۇل-كېسىل يوقىتىشقا كىرىشتى، بارلىق مەسچىت-جامەلەرنى بۇزۇۋەتتى، تارقىتىۋەتتى، ئاياللارنى ئازات قىلدۇق دەپ ئوزىنى ئاچتى، چېچىنى كەستى. مۇسۇلمانلارنى ھەر خىل يول بىلەن تەقىپلەپ، دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىش ئەركىنلىگىنى بوغدى. خەنزۇ تىلىنى ھەممىلا يەردە قوللىنىشنى تېقىپ، دىنىي كىتابلارنى، مىللىي ئەسەرلەرنى كۆيدۈرۈپ تاشلىدى. مۇسۇلمانلارغا ماۋزېدۇڭ تومىلىرىنى ئوقۇشنى، يادلاشنى مەجبۇرىيەت قىلىپ بەلگۈلىدى. مۇسۇلمانلارنى ھەتتا باشقا غەيرىي دىندىكىلەر بىلەن (خەنزۇلار بىلەن) توي قىلىشقا مەجبۇرلىدى.

3). 1977-يىلدىن 1988-يىلغىچە بولغان يېقىنقى زامان دەۋرى، بۇ دەۋر جۇڭگو كوممۇنىستلىرىنىڭ قورال كۈچىگە يولىنىپ، ئېزىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشتىن، كوممۇنىستىك ئىلمىي، مەدەنىي ئېزىش سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشكە كوچكەن دەۋردۇر. بۇ كوچۇش ئۇلارنىڭ زوراۋان سىياسىتىنىڭ توۋەندىكى ئۈچ ئاساسىي مەخسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا مۇۋاپپەقىيەتكە ئېرىشكەندىن كېيىن يۈز بەرگەن ئوزگىرىشتۇر. ئۇلارنىڭ ئاساسىي مەخسىتى: مۇسۇلمانلارنىڭ دىللىرىغا دەھشەتلىك قورقۇنۇشلارنى سېلىش، ئۇلارنى بىلىمسىز، جاھىل قالدۇرۇش، مۇستەملىكچىلەرگە قارشى تۇرۇپ، كىشىلەرگە تەسىر كورسىتەلەيدىغان بارلىق ۋەتەنپەرۋەر كۈچلەرنى يوقىتىش، شۇنداقلا ئىدارە-جەمىيەت، بولۇپمۇ ئىختىسادىي ئورۇنلارنى خەنزۇلارنىڭ نازارىتى ئاستىغا ئېلىش ۋە شەرقىي تۈركىستاندا 5 مىللىوندىن ئارتۇق بۇددىست خەنزۇلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش دەسلەپكى پىلانىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش.

شەرقىي تۈركىستانلىق مۇسۇلمانلار جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ نىسپىي كەڭچىلىك سىياسىتى دەپ ئاتىلىدىغان ھازىرقى يېڭى سىياسىتى ئاستىدا قارىماققا كەڭچىلىك دەپ سانالغان، ئامما چەكلىك دەرىجىدىكى بەزى مىللىي، بولۇپمۇ، دىنىي كەڭچىلىكلەردىن ۋە ئىختىسادىي، ئىجتىمائىي ئىلگىرلەشلەردىن ئاز-تولا مەنپەئەتدار بولۇپ كەلمەكتە. ئامما ھەقىقىي چوڭ خەتەر موشۇ ئاز-تولا كەڭچىلىكلەرنىڭ تېگىدە يوشۇرۇنماقتا. چۈنكى بۇ ئاز-تولا كەڭچىلىكلەر پۈتۈن تۈركىستان خەلقىنى جۇڭگونىڭ بۇ زېمىنگە 200،000،000 بۇددىست خىتايلارنى ئىچكى ئولكىلەردىن كوچۈرۈپ چىقىپ، شەرقىي تۈركىستاندا يەرلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئويناۋاتقان سىياسىي غەرەزلىرىدىن غەپلەتتە قالدۇرماقتا. كاشكى شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئوزلىرىنىڭ بېشىغا بالا بولىۋاتقان بۇ چوڭ خەتەرنى بايقىسا ئىدى...

جۇڭگو ھۆكۈمىتى بۇ غەرىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇپ بولغاندىن كېيىن خەنزۇلار بۇ يەرنىڭ ئىرقىي، مەدەنىي، دىنىي، ئىختىسادىي جەھەتلەردىكى ئاساسىي سالماقنى ئىگەلەپ، مۇسۇلمانلارنى خىتاي قايىنىمىنىڭ ئىچىدە يوق قىلىۋەتمەكچى. مۇسۇلمانلارنىڭ كوپ قىسمى ئىشسىز، بىلىمسىز، نامرات، ياشىماقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ مۇقەددەس ۋەتىنىنى خىتاي ئىمپېرىيەسىنىڭ ئاتوم سىناق مەيدانىغا ئايلاندۇرۇشى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى زاۋاللىققا يۈزلەندۈرۈشتىن باشقا نەرسە ئەمەستۇر.

ئىككىنچى بولۇم

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كەڭ كولەملىك ئادەم يوتكەش ھەركىتى

بىرىنچى باپ

مۇستەملىكچىلەرنىڭ شەرقىي تۈركىستانىنى ئىدارە قىلىش تۈزۈمى ۋە ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش سىياسىتى

بۈگۈنكى كۈندە جۇڭگولۇقلار تەرىپىدىن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى دەپ ئاتىلىپ كەلگەن شەرقىي تۈركىستانىي ئۇنىڭ خانى بەدۆلەت ياقۇپبەگ 1878-يىلى سۈيىقەست بىلەن ئولتۈرۈلگەندىن كېيىن چىڭ سۇلالىسى ئۇنى بېسىۋېلىپ، جۇڭگوغا قوشۇۋالغان ۋە بۇ زېمىننىڭ نامىنى 1884-يىلى 18-نويابىردىن باشلاپ مەخسۇس قارار بىلەن شىنجاڭ (يېڭى ئىشغال قىلىنغان يەر) دەپ ئوزگەرتىۋەتكەن. ھەمدە شۇ قارارغا بىنائەن ئۈرۈمچىنى بۇ يېڭى بېسىۋېلىنغان جاينىڭ پايتەختى قىلىپ بەلگۈلىگەن.

مانا بۇ قارار شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئىسلامىي ئالاھىدىلىكلىرىنى، ئىسلامىي گوزەل ئەخلاق، قائىدە-يوسۇنلىرىنى، مەرىپەتپەرۋەر، ۋەتەنپەرۋەر ئىنقىلاۋى روھىنى پۈتۈنلەي يوقىتىش ئۈچۈن، ئوز ئېلىدە ئۇلارنى خەنزۇلارغا ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش سىياسىتى باشلانغانلىقىنىڭ ئېلانى ئىدى.

چىڭ سۇلالىسى بۇرۇن شەرقىي تۈركىستانىي جۇڭگو چېگارىسىنىڭ ئاشقىرىسىدىكى بېسىۋېلىنغان جاي، ئۇ جۇڭگونىڭ بىر قىسمى ئەمەس، بۇ رايوننىڭ ئاھالىسى خەنزۇ خەلقىگە قەتئىي ئوخشىمايدىغان ئۇيغۇر خەلقىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇ يەرنى باشقۇرۇش ئىشلىرى ئوزلىرىنىڭ ئىلكىدە بولىدۇ، دېگەن كوز قارىشى بىلەن ئۇ يەرگە ئەسكەر كۈچى ئارقىلىق ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگەن. بۇ تەۋە بېۋاستە چىڭ سۇلالىسى خان ئوردىسىغا قاراشلىق ئىدى. ئۇ جاينى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىنىمۇ پەقەت مانجۇرلار ئىگەللىگەن ئىدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى ھۆكۈمرانلىق كۈچ ئىلىدىكى ھەربىي قوماندانلىقنىڭ قولىدا ئىدى. ئۇنىڭغا ئىلى، تارباغاتاي، يەركەندىكى ۋە ئوش، ئۈرۈمچى، تۇرپان، گۈچىڭ، شىخودا تۇرۇشلۇق ھەربىي قوماندانلار، قەشقەر، قارىشەھەر، كۇچار، ئاقسۇ، خوتەن، قۇمۇل ۋىلايەتلىرىدىكى ۋاللار، شۇنداقلا قۇمۇل ۋە ئوش شەھەرلىرىدىكى مۇئاۋىن ۋاللار ياردەملىشەتتى ۋە بوي سۇناتتى. بۇ ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسىلا مانجۇرلاردىن ئىبارەت ئىدى. ئامما شەھەرلەرنى باشقۇرۇش ئىشلىرى بولسا يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ۋاستىسى بىلەن بولاتتى.

شەرقىي تۈركىستانىي جۇڭگونىڭ باشقا رايونلىرىدىن ئايرىپ تۇرىدىغان مۇنداق ئەسكىرىي ھۆكۈمرانلىق مەخسەتسىز بولغان ئەمەس، بەلكى بىر مەخسۇس سىياسەتنى بۇ جايدا تەتبىق قىلىش توۋەندىكى ئۈچ مەسىلە ئېتىبارى بىلەن ئىدى:

1). شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئاسارەتتىكى خەلق بولغاچقا، ئۇلارنى قوزغىلاڭ كوتۈرۈشتىن توساش ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنى كۈچلۈك ھەربىي دائىرىلەر ئاستىدا تۇرغۇزۇش.

2). شەرقىي تۈركىستان خەلقى تەرەققىي تاپمىغان خەلق بولغاچقا، شەھەر باشقۇرۇش ئىشلىرىنى ئوزلىرىنىڭ يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا تاپشۇرۇش.

3). شەرقىي تۈركىستان مۇستەملىكە رايون، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ يەردىن خالىغانچە پايدىلىنىش ۋە ئۇنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرى پەقەت مانجۇرلار ئۈچۈن خاس بولۇشى لازىم.

بۇنداق ئەسكەر كۈچىگە يولىنىپ باشقۇرۇش سىياسىتى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىرادىسىنى زەئىپلەشتۈرۈش، بىرلىك ئىتتىپاقىنى يوقىتىشتىن باشقا مەخسەتنى كوزلىمەيتتى. چۈنكى مانجۇرلار ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن پارچىلاش، تەھدىت سېلىش سىياسىتىنى بىللە ئېلىپ باردى. بۇنداق سىياسەتنى ھەر قانداق مۇستەملىكچى ئەل ھۆكۈمرانلىقىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈن قوللىنىدۇ، بولۇپمۇ ئۇيغۇر خەلقى ئەزەلدىن زۇلۇمغا قارشى توختىماي قوزغىلاڭ كوتىرىدىغان ئەركىنسۆيەر خەلقتۇر. ھەتتا جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاغزىدا: «ئۇيغۇرلار ھەر ئون بەش يىلدا بىر قېتىم قوزغىلاڭ كوتىرىدۇ ۋە ھەر ئوتتۇز يىلدا بىر قېتىم قانلىق ئىنقىلاپلارنى قوزغايدۇ» دېگەن گەپ تولا تەكرارلىنىدۇ.

چىڭ خانلىقى ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن زۇلۇمنى كۈچەيتتى. چىڭ ۋۇۋۇغا ئوخشاش يازغۇچىلىرىنىڭ گۇۋالىق بېرىشىچە شۇ ۋاقىتتا ئولتۈرۈلگەنلەرنىڭ سانى بىر مىللىونغا يەتكەن. شەرقىي تۈركىستانىنىڭ شىمالىدىكى جۇڭغارىيەنىڭ ئاھالىسىنىڭ ھەممىسىنىلا قىرىپ يوقىتىۋەتكەن. بۇ توغرىلىق جۇڭگونىڭ تارىخ ماتېرىياللىرى سانى 600 مىڭغا يېتىدىغان جۇڭغارىيە ئاھالىسىدىن تەڭ يېرىمىنىڭ ئولتۈرۈلگەنلىگىنى، 20 پروتسېنت كىشىنىڭ ئاغرىققا دۇچ كېلىپ ۋاپات بولغانلىقىنى، 20 پروتسېنت ئاھالىنىڭ جەنۇبىي سىبىرىيەگە قېچىپ كەتكەنلىگىنى، 10 پروتسېنت ئادەمنىڭ شەھەردە

ئادەم يەرلەشتۈرۈشى

قاملىپ قالغانلىقىنى يازىدۇ. شۇ ۋەيرانچى-لىقتىن كېيىن مانجۇرلار جۇڭغارىيەنى ئەكسى-گە كەلتۈرۈشنىڭ پىيما چۇشىدۇ، ئۇ يەرگە ئادەم كۆچۈرۈشكە باشلايدۇ. شۇ ۋەزىيەتتە ما-نجۇرلار، سولۇن، شىۋە قەبىلىلىرى ۋە موڭ-غۇل، داغۇر، تۇڭگانلار جۇڭغارىيەگە يەر-لەشتۈرۈلۈشكە باشلايدۇ، شۇنداقلا جەنۇ-بىي شەرقىي تۈركىستاندىن ئون مىڭلىغان مۇ-سۇلمانلارنى مەجبۇرىي كۆچۈرۈپ چىقىدۇ. شۇ چاغدا پەقەت قەشقەر شەھرىدىنلا 12000 ئادەم كۆچۈرۈلگەندى، ئەينە شۇ جۇڭغارىيەگە پالانغان ئۇيغۇرلار بارغان جاي-لىرىدا «تارانچى» دېگەن ئىسىم بىلەن تو-نۇلغانىدى. بۇ ھەقتە كۆپلىگەن ئېچىنىشلىق ئەسەرلەر بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىرى موللا بىلالنىڭ «نۇزۇگۇم» قىسسىسىدۇر.

مانجۇرلار شەرقىي تۈركىستاننى ئىچكى خىتايدىن پالانغان ۋە قولغا ئېلىنغان جىنايەت-چى ئۇنسۇرلەرنى ساقلايدىغان چوڭ تۈرمى-گە ئايلاندۇرۇۋالغانىدى. باش كېيىم جىنا-يەتچىلەرنىڭ قەرەلى توگىگەن چاغدىمۇ ئۇ-لارنىڭ ئۆز يۇرتلىرىغا كېتىشىگە رۇخسەت قىلماتتى، بەلكى شۇ يەردە مەڭگۈلۈك تۇ-راقلىشىپ قېلىشقا مەجبۇرلايتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدىن مۇسۇلمانلارنىڭ زۇلۇمغا قارشى ئىن-قىلاۋىي ھەرىكەتلىرىنى باستۇرۇشقا ياردەم بەرگەنلەر تۈرمىلەردىن كەچۈرۈم قىلىناتتى. چىڭ سۇلالىسى ۋاقتىدا مانجۇر خانلىقى شەرقىي تۈركىستانى ئۆزلىرى يالغۇز سو-راپ، يېيىشنى خالايتتى. ئاما مانجۇرلارنىڭ بۇ خىل سىياستى جۇڭگودىكى دۆلەت ئە-مەلدارلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانى خىتاي-نىڭ باشقا رايونلىرىغا ئوخشاش قىلىپ ئۆز-گەرتىپ، ھەممىنى بىر خىل سىياسەتتە باشقۇ-رۇشتىن ئىبارەت ئاماللىرىنى ئەمەلگە ئاشۇر-كى مانجۇرلارنىڭ بۇ سىياستى بويىچە شەر-قىي تۈركىستان پەقەت مانجۇرلارغىلا خاس بولۇپ، بىۋاستە خان ئائىلىسىگە بېقىناتتى.

زوزۇڭتاڭ بۇ سىياسەتنى مۇسۇلمانلار-نىڭ قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇش ۋە ئۇلارنى چىڭ سۇلالىسىغا بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن يا-رىمايدۇ، دېگەن ئويغا كەلدى-دە، 1877-يى-لى ئىيۇلدا مەركەزگە يازغان خېتىدە شەر-قىي تۈركىستاندىكى ئەسكەر كۈچىگە تايىنىپ، ئىدارە قىلىدىغان قانۇننى ئەمەلدىن قالدۇ-رۇشنى ۋە تۆۋەندىكى تۇقتىلارنى ئەمەلگە ئاش-قىلىش بىلەن بىللە شەرقىي تۈركىستانى جۇڭ-گو ھوكۇمرانلىقىدا-ئۇنىڭ بىر ئۆلكىسى قىلىپ ئۆزگەرتىشنى تەلەپ قىلىدۇ. مۇھىم تۇقتىلار مۇنۇلار ئىدى:

1). ئۈرۈمچى شەھرىنى شەرقىي تۈر-كىستاننىڭ پايتەختى قىلىپ بېكىتىش. ئۇنىڭ-غا بىرلا ۋالى تايىنلاش ئارقىلىق باشقا ئە-مەلدارلارنى، ھاكىملارنى ئەمەلدىن قالدۇ-رۇش. شەرقىي تۈركىستانى ۋىلايەتلەرگە بولۇپ، مانجۇر ياكى خەنسۇلارنى مۇھىم ئورۇنلارغا مەسئۇل قىلىپ قويۇش، يەرلىك ئەمەلدارلاردىن ئالۋان-سېلىق ئېلىشتا يال-لانما سۈپىتىدە پايدىلىنىش.

2). ئاچارچىلىق يۈز بەرگەن ياكى ئوپۇ-سى ئېشىپ كەتكەن رايونلاردىكى جۇڭگولۇق-لارنى شەرقىي تۈركىستانغا يوتكەپ، بۇ جايدا يەرلەشتۈرۈش، تىجارەتچىلەرنى ھەربىي سەپتىن بوشىغانلارنى يەرلىشىپ قې-لىشقا تەشەببۇس كورسىتىش، مۇسۇلمانلار-نىڭ ئىنقىلاپلىرىنى باستۇرۇش، روسسىيە-نىڭ ھوجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن ئەسكەر-لەرنى بۇ يەردە تۇراقلىق ئورۇنلاشتۇرۇش. بۇ رايوننىڭ ئاشلىق، چارۋىچىلىق ۋە يەر ئاستى بايلىقلىرىنى خالىغانچە پايدىلىنىش ئۈ-چۈن بۇ رايوننى جۇڭگو كادىرلىرىنىڭ ئىق-تىسادىي مەركىزىگە ئايلاندۇرۇش.

3). بۇ رايوندا خەنسۇ مەكتەپلىرىنى ئې-چىش ئارقىلىق مۇسۇلمانلار ئارىسىغا خەن-سۇ مەدەنىيىتىنى ۋە تىلىنى كەڭ تارقىتىش. شۇنداقلا مۇسۇلمانلار ئىچىگە خەنسۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئادەتلىرىنى سىڭدۈرۈش.

زوزۇڭتاڭنىڭ قاتتىق تۈرۈۋېلىشى نەتى-جىسىدە شەرقىي تۈركىستان بېسىۋېلىنىپ، ئۆ-لكىگە ئايلاندۇرۇلدى. ئۇ ئۆزىنىڭ «غەربىي يۇرتنى ئۆلكىگە ئايلاندۇرۇشقا مەسلىھەت» ناملىق ئەسەرىدە غەربتىكى شەھەرلەرنى جۇڭگوغا قوشۇۋېلىشنى تەلەپ قىلغانىدى. چۈنكى جۇڭگونىڭ شەرقىي ۋە جەنۇبى دې-ڭىزلار بىلەن قورشالغان بولۇپ، پەقەت غە-رىپ تەرەپكىلا كېڭەيتىشكە بولاتتى. شۇ-نىڭ ئۈچۈنمۇ ۋى يۈەن ئۆزىنىڭ «ئىمپېرا-تورلۇقنىڭ ھەربىي مەلپىيەتلىنىش دىۋانى» ناملىق ئەسەرىدە قىرغىزستان، قازاقستان، ئا-فغانىستان، كەشمىر ۋە باشقىلارنى جۇڭگوغا قوشۇۋېلىشنى ئارمان قىلغانىدى. چۈنكى بۇ دۆلەتلەر جۇڭگودىكى زېمىن تارچىلىقىنى قامداپ كېتەلەيدىغان كەڭرى يەرلەرگە ئىگە ئىدى.

ليۇجىن تاڭ 1884-يىلى شەرقىي تۈرك-ستاننىڭ باش ھاكىملىق مەنسۇپنى ئىگەل-لىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تاۋمۇ 1892-يى-لى تەختكە ئولتاردى. بۇ ئىككىسى شەر-قىي تۈركىستاندا جۇڭگو ھوكۇمرانلىقىنى تىك-لەش ۋە مۇسۇلمانلارنى ئاسسىمىلاتسىيە قى-لىش سىياستىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بۇ تەۋەنى جۇڭگونىڭ بىر ئۆلكىسى قىلىپ بېكىتىشكە خىلە كۈچ چىقاردى. بۇ پەقەت مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلام ئەنئەنىلىرىنى پۈ-تۈنلەي يوقىتىپ، ئۇلارنى جۇڭگوغا قوشۇ-ۋېلىشتىن ئىبارەت بىر خام خىيال ئىدى.

شەرقىي تۈركىستاندا خەنسۇ مەكتەپلى-رىنى ئېچىش، خەنسۇ مەدەنىيتى ۋە تىلى-نى كەڭ تارقىتىش باسقۇنچىلارنىڭ مۇسۇل-مان خەلقلەر قېنىنى شۇراش ئۈچۈن دەس-لەپكى زۆرۈرىيەتلەر ئىدى. شۇ مەخسەتتە يەرلىك ھوكۇمەت ئورۇنلىرى خەنسۇ مەك-تەپلەردە ئوقۇشنى رەغبەتلەندۈرۈش ئۈ-چۈن مەخسۇس مەبلەغ ئاجراتتى. دەرسلىك كىتابلارنى بېسىپ تارقىتىش ئۈچۈن ئۈرۈم-چىدە باسمىخانا قۇردى. ئاما بۇنداق مەك-تەپلەرگە مۇسۇلمانلارنىڭ باللىرى ئانچە قى-زىقىپ كەتمىدى. مۇسۇلمانلار ئۆز پەرزەنت-لىرىنى مىللىي ۋە دىنىي مەكتەپلەرگە بېرىش-نى ئەۋزەل بىلەتتى. شۇڭلاشقا ئۇ يەردىكى خەنسۇ مەكتەپلىرىنىڭ سانى 1911-يىلقى ھېساپتا 620گە يەتكەن.

خىتايلار مۇسۇلمان شەھەرلىرىدە خەن-سۇ مەكتەپلىرىنىڭ چۆرىسىگە بۇددا ئىبا-دەتخانىلىرىنى سالدۇردى. مۇسۇلمانلارنى بۇ ئىبادەتخانىلارنى زىيارەت قىلىشقا ۋە بۇددا راھىپلىرىنى ئۇلۇغلاشقا مەجبۇر قىل-دى. جۇڭگونىڭ يېڭى زامان يازغۇچىسى ليۇدەلچى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «زوزۇڭتاڭ شەرقىي تۈركىستانىنى بېسىۋالغاندىن باشلاپ، ياڭ زېڭشىننىڭ ئاخىرقى دەۋرى-1911-يىل-غا قەدەر ئۇ يەردە ئىبادەتخانا بىنا قىلىش ھەرىكىتى ئەۋج ئالدى. شەرقىي تۈركىستان-دىكى 21 بۇتخانا تەڭ چوڭ ئىبادەتخانىلار-دىن سانىلاتتى». بۇ ئىبادەتخانىلارنى قۇ-رۇشتىكى مەخسەت شۈبھىسىزكى، جۇڭگو-لۇقلارنىڭ دىنىنى، ئىجتىمائىي تەسىرىنى مۇ-سۇلمانلارغا سىڭدۈرۈشتىن ئىبارەتتۇر. ئۇ-نىڭ ئۈستىگە جۇڭگولۇقلار ياۋروپالىقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئېلىپ بارغان خرىس-تىيان دىنىنى تارقىتىش ھەرىكەتلىرىنى قول-لاتتى.

(داۋامى بار).

ئىسمائىل يۈسۈپوۋ يەركەنت تەۋەسىنىڭ مېھمىنى

بېيىل كورنەكلىك دولەت ۋە سىياسىي ئەرباپ ئىسمايىل ئابدۇرۇسۇل ئوغلى يۈسۈ-پوۋنىڭ 80 ياشقا تولۇشىغا بېغىشلىنىپ گې-زىتىمىزدا مەخسۇس سەھىپە بېرىلگەنلىكى گېزىتخانلار يادىدا بولسا كېرەك. يېقىندا شۇ سەنەنى ئاتاپ ئوتۇشنى مەخسەت قىل-غان پانفىلوۋ ناھيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ تەكلىۋى بويىچە ئىسمايىل ئاكا يارکەنت تەۋەسىنى زىيارەت قىلىپ كەلدى.

ئىسمايىل يۈسۈپوۋنىڭ 80 يىللىق تەۋە-للۇدىغا بېغىشلىنىپ ناھيەلىك مەدەنىيەت ئو-يىدە ئوتكۈزۈلگەن كەچنى ناھيەلىك ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى رېھىمجان توختاخۇنوۋ ئاچتى. ئىسمايىل ئاكىغا ھەمرا بولۇپ كەلگەن جۇمھۇرىيەتلىك «ئۇيغۇر ئا-ۋازى» ۋە «يېڭى ھايات» گېزىتلىرىنىڭ باش مۇھەررىرى يولداش ئازاماتوۋ بىرىن-چى بولۇپ سوزگە چىقىپ، ژىغىلغۇچىلارغا ئى. يۈسۈپوۋنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئوت-تى. ئىسمايىل ئاكىنىڭ ھاياتى ۋە خىزمەت پائالىيىتى توغرىلىق دوكلاد بىلەن «ئارزۇ» ژۇرنالىنىڭ بولۇم باشلىغى شائىر ئابدۇكېرىم غەنىيېۋ سوزگە چىقتى. ئۇ شۇنداقلا ئۇزى-نىڭ ئى. يۈسۈپوۋنىڭ ھايات يولىغا بېغىش-لاپ «مەنزىل پارلاق ئىدى» سەرلەۋھەلىك ھوججەتلىك قىسسە يېزىپ تاماملىغانلىقىنى ۋە ئۇ كىتاپنىڭ پات يېقىندا كىتاپخانلار بە-لەن يۈز كورۈشىدىغانلىقىنى خەۋەرلىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن مىنبەرگە كوتىرىلگەن پانفىلوۋ ناھيەلىك مەسلىھەت كېڭەشىنىڭ كاتىۋى ئازات سەتباپېۋا، يارکەنت شەھىرى-نىڭ ھاكىمى رىزايدىن ئەيساپېۋ، ئى. بىلا-لوۋ ناملىق كولخوزنىڭ رەئىسى ئازات مەشۇروۋ، 17-مېخانىكىلاشتۇرۇلغان كوچمە كولوننىڭ باشلىغى تۇرسۇن سەمەتوۋ، «يەل-يېمىش» سوۋخوزى دىرېكتورىنىڭ ئو-رۇنباسارى شېرىپجان رەخمىدىنوۋ ۋە باشقى-لار ئىسمايىل ئاكىنى سەممىي تەبرىكلەپ، ئۇنىڭ ئىسمىنى يارکەنت تەۋەسى خەلقىنىڭ ئالاھىدە قەدىر تۇتىدىغانلىقىنى تەكىتلىدى.

كەچ ئاخىرىدا سوزگە چىققان ئىسمايىل يۈسۈپوۋ يارکەنتلىكلەرگە ئۆزىنىڭ سەممىي مىننەتدارلىقىنى ئىزھار قىلدى.

تەتەنىلىك كەچ ئى. بىلالوۋ نامىدىكى كولخوزنىڭ «شاتلىق» ئانسامبلىنىڭ چوڭ كونسېرتى بىلەن ئاياقلاشتى.

ئەتىسى ئىسمايىل يۈسۈپوۋ يارکەنت شەھرىنىڭ بىر توپ موتىۋەرلىرى بىلەن ۋېلىۋاي يولداشېۋ سالغۇزغان مەدرىسنى، شەھەر چېتىدىكى قەبرىستانلىقنى زىيارەت قىلدى، كلاسسىك شائىرىمىز بىلال نازىم ھەي-كىلى ئالدىغا گۈلچەمبەرلەر قويدى.

شۇنىڭدىن كېيىن ئالمۇتىدىن كەلگەن مې-ھمانلار ئى. بىلالوۋ نامىدىكى كولخوزنىڭ مەركىزى پەنجىم يېزىسىدا بولدى. بۇ يەر-دە ئۇلارنى مىللىي كىيىملەرنى كىيگەن سەن-ئەتچى ياشلار ساز-نەغمە بىلەن كۈتۈۋالدى. كولخوز رەئىسى ئازات مەشۇروۋ ئىسمايىل ئاكىنى يېزىنىڭ بۈگۈنكى ھاياتى بىلەن تەپ-سىلىي تونۇشتۇرۇپ چىقتى ۋە ئېگىلىك ئە-مگەكچىلىرى نامىدىن ئۇنىڭغا خاتىرە سو-غىلار تاپشۇردى. ئۆز نۆۋىتىدە ئى. يۈسۈ-پوۋ مەزكۇر كولخوز پائالىيىتىنى ئىنتايىن يۇقۇرى باھالىدى.

مانا، ئاخىرى، ئىككى كۈنگە سوزۇلغان سەپەر ئاياقلىشىپ، يارکەنتلىكلەر ئالمۇتى-دىن كەلگەنلەرنى تا ئوسەككىچە ئۇزىتىپ كەلدى. بۇ يەردە ھورمەتلىك مېھمان شە-رىپىگە شەھەردىكى تىجارەت شىركەتلىرى ئا-مىدىن زىياپەت بېرىلگەندىن كېيىن ساھىپخا-لار ئىسمايىل ئاكا ۋە ئۇنىڭ ھەمرالىرىغا ئاق يول تىلەپ، ئۇلار بىلەن سەممىي خوش-لاشتى.

(ئوز مۇخبىرىمىز).

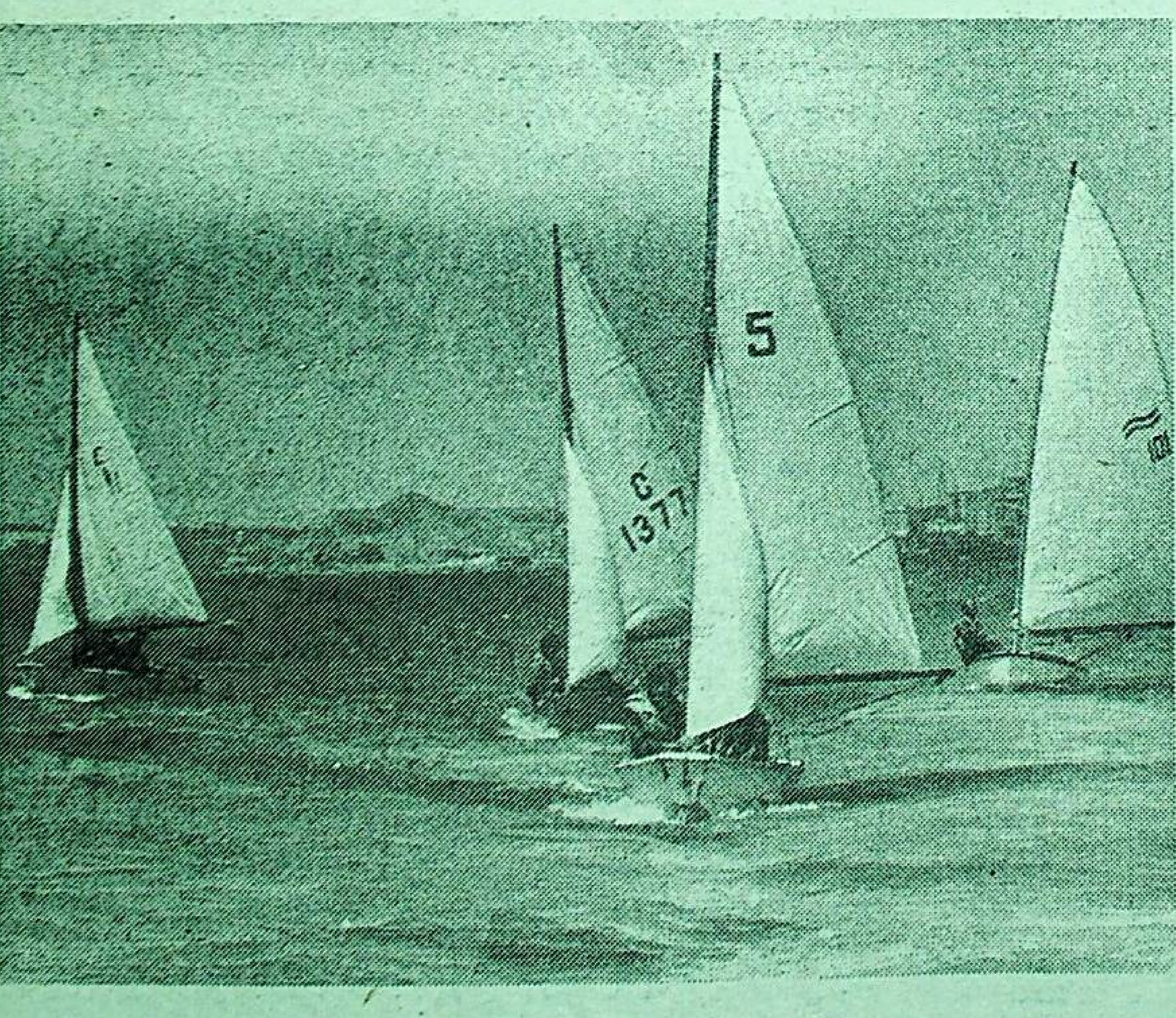

كاسپىي دېڭىزى دولقۇنلىرىدا.

م. ۋېنگلوۋسكىينىڭ فوتو ئېتيودى.

رەھمەتۇللا رەھمەتىي

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاندا

(داۋامى. بېشى ئۆتكەن سانلاردا).

شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش سىياسىتى گەرچە ئۇنى ئۆلكىگە ئۆزگەرتىپ، يەرلىك ھاكىمىيەت ئىدارىلىرىنى تەشكىل قىلغاندىن كېيىن باشلانغان بولسىمۇ، جۇڭگولۇق خىتايلارنى شەرقىي تۈركىستانغا يۆتكەپ ئەكىلىپ، ئۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش ھەرىكىتى پەقەت خىتايلار بېسىۋالغاندىن كېيىن يۈز بەردى. زوزۇڭتاڭ جۇڭگونىڭ ھەر قايسى ئۆلكىلىرىدىن خىتايلارنى كۆچۈرۈپ كېلىپ، شەرقىي تۈركىستانغا ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن بىللە زوزۇڭتاڭ تىيەنجىنلىك تىجارەتچىلەرگە ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئىمتىياز تۇغدۇرۇپ بەردى. چۈنكى ئۇلار زوزۇڭتاڭنىڭ شەرقىي تۈركىستاننى بېسىۋېلىشىدا قەرز بېرىپ، ماددىي جەھەتتىن قوللاپ-قۇۋەتلىگەنىدى. ئۈرۈمچىدە خىتايلىق مۇھاجىرلارنى كۈتۈۋېلىش ۋە ئۇلارنى يەرلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى بېجىرىش مەھكىمىلىرى قۇرۇلدى. 1897-يىللىرى ھەر ئايدا 100دىن 400گىچە خىتاي مۇھاجىرلىرى كۈتۈۋېلىناتتى. زوزۇڭتاڭ دەۋرىدىكى مۇھاجىرلارنىڭ كۆپ قىسمى خۇنەن ئۆلكىسىدىن كەلگەن ئىدى. چۈنكى زوزۇڭتاڭنىڭ يۇرتى خۇنەن ئۆلكىسى ئىدى. بۇ زېمىنغا ياڭ زىڭشىننىڭ دەۋرىدە يۈننەنلىك مۇھاجىرلار كۆپلەپ ئورۇنلاشتۇرۇلدى. چۈنكى ياڭ زىڭشىن يۈننەنلىك ئىدى. جىن شۇرېننىڭ دەۋرىدە ئۇنىڭ يۇرتداشلىرى گەنسۇلۇقلار كېلىشكە باشلىدى. جۇڭگو ھۆكۈمدارلىرى شەرقىي تۈركىستاننىڭ مۇنبەت يەرلىرىنى تالان-تاراج قىلىشتا ئۆزىنىڭ مەنسۇپ ۋە نەسكىرىنى ئىشقا سالدى. بۇ ئەھۋاللار شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ غەزەپ-نەپرىتىنى قوزغىدى. 1930-يىلى زالىم ھۆكۈمرانلارنىڭ ئىستىبدادىغا قارشى خەلق ئىنقىلاۋى پارتلىدى. ئۇ چاغدا جىن شۇرېن گەنسۇدىن كەلگەن 80 نەپەر مۇھاجىرنى قومۇل دېھقانلىرىنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىنغان يەرلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇشنى قارار قىلغان ئىدى. مۇسۇلمانلار بۇ قارارغا قارشى چىقىپ قوزغالغان.

جۇڭگونىڭ ئاسسىمىلاتسىيە سىياسىتىگە قارشىلىقلار شەرقىي تۈركىستاننىڭ ھەممىلا جايلىرىدا قانات يايدى. مۇسۇلمان ئۆلىمالىرى دىنىي ۋە پەننىي تەلىم-تەربىيە ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇشقا كۆڭۈل بۆلدى. ئابدۇقادىر داموللام بىلىمسىزلىككە قارشى ئوت ئېچىشنى تەرغىپ قىلدى. 1907-يىلى تۈركىيەدىن ئۇستازلارنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇلارنىڭ ياردىمىگە يۆلىنىپ، دارىلمۇئەللىمىنلەرنى ئاچتى. چۈنكى شەرقىي تۈركىستانلىقلار خىتاينىڭ ئادەم كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرۇشتىكى ئۆيكى غەرىزىنى چۈشەنگەن ئىدى. 1930-يىلى قومۇلدا كۆتۈرۈلگەن ئىنقىلاپمۇ پۈتۈن خەلقنى ئەركىنلىك ئۈچۈن قوزغىلىشقا ئويغىتىش ئۈچۈن پارتلىغان ھەل قىلغۇچ ئىنقىلاپ بولدى. ئۇ چاغدا 80 كىشىلىك خىتاي مۇھاجىرلىرىنىڭ ئۇيغۇر زېمىنىدا قانۇنسىز يەرلەشتۈرۈلۈشى ۋە قومۇلدىكى ھەربىي باشلىق چاڭ مۇنىڭ ئۇيغۇر قىزىغا ئېگىلىنىشقا ئورۇنغانلىقى مۇسۇلمانلارنىڭ غۇرۇرىغا تەككەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن خەلق قوزغىلىپ، ھېلىقى باشلىقنى ۋە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆلتۈرۈپ بولغاندىن كېيىن ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ھەممىلا جايىغا مەزكۇر ئىنقىلاپنىڭ ئوتى تۇتاشتى. 1933-يىلى قەشقەردە شەرقىي تۈركىستان ئىسلام جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. لېكىن شىڭ شىسەي سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ياردىمى بىلەن بۇ ھۆكۈمەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. مىڭلىغان بىگۇناھ ئادەملەرنىڭ قېنى دەريا بولۇپ ئاقتى.

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ جۇڭگو مۇستەملىكىچىلىرىگە قارشى كۈرىشى 1942 – 1943-يىللىرى ئارىسىدا خۇنەن ئۆلكىسىدىن كەلگەن 4000دىن ئارتۇق خىتاي مۇھاجىرلارنى گۆچەك ناھىيەسىگە ئورۇنلاشتۇرغانلىقى سەۋەبى بىلەن يەنە قايتىدىن باشلاندى. ئۇ كەڭ قانات يېيىپ، 1944-يىلى ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاۋىغا ئۇلىشىپ كەتتى. شۇ يىلى 12-نويابىر كۈنى ئىلىدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى قۇرۇلدى. ئامما سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ غەرەزلىك ئارىلىشىشى بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ھۆكۈمىتى ئارىسىدا 1946-يىلى 6-ئىيۇن كۈنى بىتىم ئىمزالاندى. تۆكۈلگەن ئىسسىق قانلار، ئازادلىقتەك ئىزگۈ ئارمانلار يوققا چىقتى.

جۇڭگولۇقلارنىڭ نەزىرىدە شەرقىي تۈركىستان تىجارەت قىلىپ بايلىق توپلايدىغان بىر جاي ئىدى. خىتايلىق مۇھاجىرلارنىڭ ئاساسىي مەقسىتى شەرقىي تۈركىستاندا بايلىققا ئىگە بولۇش، ئاندىن يۇرتىغا قايتىپ كېتىشتىن ئىبارەت. ئۇلار بۇ يەردە مەڭگۈ تۇرۇپ قېلىشنى خالىشماتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەر ئىگىلىرىنىڭ ئۇلارغا نىسبەتەن غەزەپ-نەپرەتلىرى ئۇلارنىڭ يەرلىشىپ قېلىشىغا شارائىت بەرمەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ بۇ تەۋەدە خىتايلىقلار ئاھالە سانىنىڭ ئازچىلىقىنى تەشكىل قىلاتتى. كوممۇنىستلار ھۆكۈمرانلىقىدىن بۇرۇن شەرقىي تۈركىستاندا مەۋجۇت بولغان خىتايلار پەقەت ئەسكەر ۋە تىجارەتچىلەردىنلا ئىبارەت ئىدى. 1940-يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشتە شەرقىي تۈركىستاندىكى خىتايلىقلارنىڭ سانى 202239 كىشى بولۇپ، بۇ سان بۇ يەردىكى ئاھالە سانىنىڭ ئاران بەش پىرسەنتىنى تەشكىل قىلاتتى.

ئىككىنچى باپ

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئادەم كۆچۈرۈش ھەرىكىتى

مانجۇرلار ۋە خەنسۇلار تۈركىي خەلقلەرگە ئۇلار مۇسۇلمان خەلقلەر، ئۇلارنىڭ ۋەتىنى گاھىدا «خوي جياڭ» دەپ ئاتىلىدىغان تۈركىستان رايونىدۇر، دېگەن قاراش بىلەن قاراپ كەلگەنىدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى مۇسۇلمانلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش ئارقىلىق، قېنىنى شوراشتىن ئىبارەت ئىدى.

مىلادىنىڭ 1934-يىلىدىن 1944-يىلىغىچە بولغان مەزگىلدە سوۋېت كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ئەزاسى شىڭ شىسەي ئىلگىرىلەش ۋە تەرەققىي تېپىش شارى بىلەن مەنسەپكە چىقىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ خەلققە ھۆكۈمرانلىق قىلىش سىياسىي ھاۋايى-ھەۋەسكە يۆلىنىپ، بىر مىللەتنى بىر قانچىگە بۆلۈش ئارقىلىق پارچىلاپ باشقۇرۇش سىياسىتىنى يۈرگۈزدى. ئۇ شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنى 14 مىللەتكە بۆلدى. بىر ئۇيغۇرنى ئىككىگە-ئۇيغۇر ۋە تارانچى مىللەتلىرىگە بۆلۈپ، قالىلىق ھۆكۈمرانلىقنى يۈرگۈزدى.

1949-يىلى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى ھاكىمىيەتنى قولغا ئالدى. كوممۇنىستلارنىڭ يالغاندىن بەرگەن ۋەدىلىرىگە ئالدىنىپ كەتكەن يەرلىك كىشىلەرنىڭ بارلىق ئۈمۈدى مۇنداق ئىدى: جۇڭگولۇقلار شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە جۇڭگودىن ئايرىلىپ، مۇستەقىل بولۇش ھوقۇقىنى بېرىشتىن ئىبارەت بۇرۇن بەرگەن ۋەدىسىگە چوقۇم ئەمەل قىلار ياكى ھېچ بولمىغاندا سوۋېت ئىتتىپاقى جۇمھۇرىيەتلىرىگە ئوخشاش جۇڭگو بىلەن قوشما ئىتتىپاق قۇرارمىز دەپ، جۇڭگو كوممۇنىستلىرىغا ئىشەنچ بىلدۈرگەنىدى. **1931-يىلى 7-سېنتەبىر كۈنى 1-قۇرۇلتايدا ماقۇللانغان جۇڭگو كېڭەش ھۆكۈمىتىنىڭ دەستۇرىدا مۇنداق دېيىلگەن ئىدى: «جۇڭگو كېڭەش ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىش ھوقۇقى بار ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. موڭغۇل، ئۇيغۇر، تىبەت، مياۋزۇ، چاۋشەنزۇ ۋە ئۇنىڭدىن باشقا بارلىق مىللەتلەر ئۆز تەقدىرلىرىنى تاللاشتا مۇتلەق ھوقۇققا ئىگىدۇر. ئۇلارنىڭ جۇڭگو كېڭەش قوشما جۇمھۇرىيىتىگە قوشۇلۇشى ياكى ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى تىكلىشىدە ئۇلارنىڭ مۇتلەق ئىختىيارى باردۇر.»**

لېكىن جۇڭگو كوممۇنىستلىرى شۇ ۋاقىتتىكى ئۆلكىلىك ھۆكۈمەتنىڭ رەئىسى بۇرھان شەھىدىي باشچىلىقىدىكى يەرلىك كوممۇنىستلارنىڭ قولايلىق شارائىت يارىتىپ بېرىشلىرى نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستانغا جۇڭگو قوشۇنلىرىنى ئەكىرىپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئالغاندىن كېيىن ئۇلارنىڭ باشتىكى ۋەدىلىرى ۋە بۇرۇنقى سىياسەتلىرى تامامەن ئۆزگەردى ۋە يوشۇرۇپ كەلگەن يامان نىيەتلىرى ئاشكارىلىنىشقا باشلىدى. ئۇلار دەسلەپكى چاغلاردىلا شەرقىي تۈركىستاندىكى ۋەتەنپەرۋەرلەرنى بىر-بىرلەپ يوقىتىشقا كىرىشتى. ئۇلار ئالدى بىلەن 1949-يىلى 15-ئاۋغۇست كۈنى ئايروپىلان ھادىسىسى يۈز بەردى دېگەن ئويدۇرما باھانە بىلەن ئەخمەتجان قاسىمىي قاتارلىق مۇنەۋۋەر زاتلارنى ئۇجۇقتۇردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇرغۇنلىغان دىنىي ئۆلىمالارنى، ۋەتەنپەرۋەر كىشىلەرنى كاپىتالىزم يولىغا ماڭدى، پارتىيەگە قارشى چىقتى، دېگەنگە ئوخشاش تۆھمەتلەر بىلەن قارىلاپ، تۈرمىلەرگە تاشلىدى. ھەتتا كوممۇنىستلارنىڭ رەھىمسىز سىياسىتى ئاستىدا خەلقنىڭ نارازىلىق سادالىرى ئاجىزلىششقا باشلىغاندىن كېيىن كوممۇنىستىك پارتىيە شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىنى 1952-يىلى 9-ئاۋغۇستتىكى ئاز سانلىق ئىرقلار ئۈچۈن ئاپتونوم رايون تەشكىل قىلىش دېگەن پروگراممىسى بويىچە ھەل قىلىشنى قارار قىلدى. بۇنىڭدىكى مەقسەت تۆۋەندىكىچە ئىدى:

1). شەرقىي تۈركىستاننى جۇڭگوغا قوشۇۋېلىش، ئۇنى جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر قىسمى دەپ ئېتىۋارغا ئېلىش.

2) شەكلى جەھەتتىن ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى بېرىش، شەرقىي تۈركىستاننى ئۇ يەردە ياشاۋاتقان ئاز سانلىق مىللەتلەرگە ئاپتونومىيە شەكلىدە پارچىلاپ بۆلۈپ تاشلاش، ئۇ جايدىكى خەنسۇلارنى ئاكا مىللەت دەپ ئېتىۋار قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئوپۇزلارنى كۈچەيتىش.

3). شەرقىي تۈركىستانغا جۇڭگولۇقلارنى يۆتكەش ۋە يەرلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى كېڭەيتىش. جۇڭگولۇقلارنى كۆپەيتىش ئارقىلىق باشقىلارنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش ۋە ئۇلارنىڭ بىرلىكىنى پارچىلاشقا ئىمكانىيەت يارىتىش.

1955-يىلى ئۆكتەبىردىن باشلاپ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى دېگەن نام بىلەن ئاتىلىپ كەلگەن بۇ رايوندا خەنسۇلار ھاكىمىيەت ئورۇنلىرىدا موھىم مەنسەپلەرنى ئىگەللىدى. يۈرگۈزۈلگەن سىياسەت پەقەت جۇڭگونىڭ سىياسىي مەقسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈنلا بولدى. خەلققە بېرىلىدىغان ئاپتونومىيە ھوقۇقى ھەرگىزمۇ بېرىلمىدى. ئۇ پەقەت يالغاندىن بېرىلگەن قۇرۇق ۋەدە بولۇپ چىقتى.

سەيپىدىن ئەزىزىي 1957-يىلى دېكابىردا سۆزلىگەن نۇتقىدا مۇنداق دېگەن ئىدى: «ئاپتونومىيە ھوقۇقى بۇ جايدا ئېنىقى تولۇقلانغىنى يوق. يۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئاپتونومىيە قانۇنىدىن خەلق ئاممىسى رازى بولمايۋاتىدۇ. ئۇلار بۇ رايوننىڭ بايلىقلىرىنى ئېلىپ كېتىشكە زادى يول قويمايدۇ، بېجىڭدىكى مەركىزىي ھۆكۈمەت تەرىپىدىن چىقىرىلغان بارلىق قارارلار ۋە يەرلىك ھاكىمىيەت جۇڭگولۇقلار بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىگە باغلىنىدۇ. سىياسەتتە باراۋەر بولۇشقا ۋەدە قىلىنغان خەلق خەنسۇلارنىڭ نازارەت قىلىشى ۋە ئىدارە قىلىشى ئاستىدا بويسۇندۇرۇلماقتا».

شەرقىي تۈركىستاندا ئەسكەر كۈچىگە يۆلىنىپ ھۆكۈمرانلىق قىلىش سىياسىتىنىڭ 1884-يىلى 18-نويابىر كۈنى چىڭ سۇلالىسى تەرىپىدىن چىقىرىلغان مەخسۇس قارار بويىچە ئۇنى جۇڭگوغا قوشۇۋېتىش، ئىدارە قىلىش ئىشلىرىنى شەھەر ھاكىمىيىتى ئارقىلىق باشقۇرۇش سىياسىتىگە ئۆزگەرتىلىشى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئىستىقبالىدىكى تارىخىي قىڭغىرلىق بولسا، بۇ رايوننى 1952-يىلى 19-ئاۋغۇستتىكى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ مەخسۇس قارارى بىلەن ئاپتونوم رايونغا ئۆزگەرتىشى پەقەت شەرقىي تۈركىستاندا جۇڭگو مۇستەملىكىچىلىرىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئورنىتىش، ئۇيغۇرلارنى خەنسۇلارغا ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش سىياسىتىنى تەتبىق قىلىش، بۇ جايدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئىسلامىي ۋە مىللىي ئەنئەنىلىرىنى يوقىتىۋېتىش ۋە ئۇ يەردە جۇڭگولۇقلارنى كەڭ كۆلەمدە يەرلەشتۈرۈش ئارقىلىق تەدرىجىي ھالدا بۇ رايوندا ئاھالىسىنىڭ كۆپ قىسمىنى تەشكىل قىلىپ، يەرلىك خەلقنى مەڭگۈ قۇل قىلىشتىن باشقا نەرسە ئەمەس.

جۇڭگولۇقلارنىڭ يەرلىشىش نىسپىتى:

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىدىن بۇرۇنقى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاھالىسى 1940-يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈش يەكۈنى بويىچە 3،730،061 دەپ ئېلان قىلىنغان. ئۇنىڭ ئىچىدە ئۇيغۇرلار ئۈچ مىليونغا يېقىن بولۇپ، خەنسۇلار 202،249 كىشىنى تەشكىل قىلاتتى.

جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋاقتىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئاھالە سانى مۇنداق بولدى. 1953-يىلى ئۇيغۇرلار 3،640،000 كىشىنى تەشكىل قىلسا، خەنسۇلار 300،000 ئادەم ئىدى. 1982-يىلى ئۇيغۇرلار 5،949،000 كىشىگە يەتكەن بولسا، خەنسۇلار 5،286،032گە يېتىپ، بۇ تەۋەدىكى ئاھالىنىڭ 40 پىرسەنتىدىن كۆپرەكىنى تەشكىل قىلغان.

1985-يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى تۆمۈر داۋامەتنىڭ رىياسەتچىلىكىدە مىللىي ئىشلار كومىتېتى تەرىپىدىن تەييارلانغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» ناملىق كىتاپتا مۇنداق دەلىللەر بېرىلگەن: «1949-يىلى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاھالىسى 4،330،000 ئىدى، ھازىر (1985-يىلى) بۇ سان 13،000،000دىن كۆپرەككە كۆپەيدى، يەنى بۇ رايوننىڭ ئاھالىسى ئوتتۇز يىللىق كوممۇنىستلار ھۆكۈمرانلىقىدىن كېيىن ئىككى ھەسسە كۆپەيدى. دېمەك، بۇ جايدا ئاھالىنىڭ يىللىق كۆپىيىش نىسپىتى 6،33 پىرسەنتتىن بولۇپ كەلدى، ئۇيغۇرلارنىڭ 1949– 1979-يىللار ئارىسىدىكى تەبىئىي ئۆسۈش نىسپىتى 1،92 پىرسەنت ئەتراپىدا بولغان. ئۇيغۇرلارنىڭ 1949-يىلدىكى سانى 3،291،145 بولۇپ، 1979-يىلى 5،641،593كە يەتكەن.

ئادەم يەرلەشتۈرۈشى

ھەممىگە مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەڭ كۆپ سانلىق تەشكىل قىلىدىغان ئاساسلىق مىللەتتۇر. ئۇيغۇرلارنىڭ 1،92 پروتسېنت ئۆسۈش نىسپىتى شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئومۇمىي ئۆسۈش نىسپىتى 2،1 پروتسېنتقا قارىغاندا ئىنتايىن تۆۋەندۇر. پۇتۇن جۇڭگونىڭ ئومۇمىي ئۆسۈش نىسپىتى— 2،25 پروتسېنتقا قارىغاندىمۇ بەك تۆۋەندۇر. بۇ خىل ئەھۋال نېمە ئۈچۈن ئۇيغۇرلارنىڭ تەبىئىي ئۆسۈش نىسپىتى تۆۋەنلەپ كېتىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن باشقىلارنىڭ، بولۇپمۇ خەنسۇلارنىڭ ئۆسۈش نىسپىتى ئۆرلەپ كېتىدۇ؟ دېگەنگە ئوخشاش بەزى سوئاللارنى سوراشقا مەجبۇر قىلىدۇ.

«شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» ناملىق ژۇقارقى كىتاپتا خەنسۇلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا يەرلىشىش نىسپىتى ياكى ژىللىق ئۆسۈش نىسپىتى توغرىسىدا ئوچۇق مەلۇمات يوق. خەنسۇلارنىڭ 1946-ژىلقى ئومۇمىي سانى 222،401گە يەتكەن بولسا، 1986-ژىلغا كەلگەندە ئۇلارنىڭ سانى 5،534،560غا يەتتى. ئامما ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 1946-ژىلقىدىن ئاران بىر ھەسسە ئاشقان. جۇڭگولۇقلارنىڭ سانى بولسا شۇ دەۋرىنىڭ ئوزىدە 24 ھەسسە ئاشقان.

دىنىي ئېتىقات جەھەتتىن 1946-ژىلى شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمانلار ئاھالىسىنىڭ 90،55 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلغان بولسا، غەيرىي مۇسۇلمانلار 9،45 پروتسېنتىنى ئىگەللىگەن. 1982-ژىلى بولسا بۇ نىسپەت ئۆزگىرىپ، مۇسۇلمانلار ئومۇمىي ئاھالە سانىنىڭ 58،27 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلىدىغان بولۇپ قالدى، غەيرىي مۇسۇلمانلار 41،73 پروتسېنتىنى ئىگەللەپ، 1946-ژىلقى ساندىن سەككىز ھەسسە ئاشقان، ئامما مۇسۇلمانلارنىڭ سانى 3 ھەسسە تۆۋەنلىگەن. بۇنىڭدىن شۇنى ئېنىق بىلگىلى بولىدۇكى، شەرقىي تۈركىستاندا خەنسۇلارنى يەرلەشتۈرۈش ھەرىكىتى كوممۇنىستلار ئۇنى باشلىغاندىن كېيىن ژىلدىن-ژىلغا كۆپىيىپ، ژىللىق يەرلىشىش سانى 1968-1973-ژىللار ئارىسىدا 250 مىڭغا يەتكەن، شەرقىي تۈركىستاندىكى جۇڭگولۇق مۇھاجىرلارنىڭ سانى 1982-ژىلدىكى رەسمىي تەكشۈرۈشلەرنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا 4،5 مىللىيوندىن ئاشىدۇ، ئامما چەت ئەل مۇخبىرلىرىنىڭ ئېيتىشىغا قارىغاندا موشۇ سانىنىڭ (4،5 مىللىيون) ئىككى ھەسسە كۆپلىگىنى تەكىتلەيدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ كەڭ كۆلەمدە زىچ يەرلىشىشى شەرقىي تۈركىستان شەھەرلىرىنى خەنسۇ شەھەرلىرى قىياپىتىگە كىرگۈزۈپ قويدى. 1984-ژىلى سانى 170،000غا يېتىدىغان قارامايى شەھىرى ئاھالىسىنىڭ 80 پروتسېنتى خەنسۇلار تەشكىل قىلغان. شۇ ژىلى شىخەنزە ئاھالىسىنىڭ 90 پروتسېنتىنى، ئۈرۈمچى ئاھالىسىنىڭ (1،600،000) 74 پروتسېنتىنى خەنسۇلار ئىگەللىگەن.

ئۈرۈمچىنى زىيارەت قىلغان ھىندستانلىق دىپلومات مېنون مۇنداق دەيدۇ: «1944-ژىلى خەنسۇلارنى بازارلاردىمۇ ئۇچرىتىش مۇمكىن بولمايتتى، ئۇلار ئايرىم بىر مەھەللىدە ئاز سانلىقنى تەشكىل قىلىپ ياشايتتى. ئامما بۈگۈنكى كۈندە ئۇ جايلاردا مۇسۇلمانلارنى ئۇچرىتىش قىيىن بولماقتا».

شەرقىي تۈركىستاندا گومىنداڭ ھۆكۈمرانلىق قىلغان ژىللاردا 13 مىللەت بولسا، كومپارتىيە دەۋرىدە كەڭ كۆلەمدە ئادەم يەرلەشتۈرۈش نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ سانى 47گە يەتتى. 1982-ژىلدىكى مەلۇمات بويىچە شەرقىي تۈركىستاندىكى ئاھالە سانى 13،081،633كە يەتكەن. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەرلەر 6،732،792، ئاياللار 6،348،841نى تەشكىل قىلىدۇ. شەرقىي تۈركىستاندا ئاھالىنىڭ زىچلىقى 1982-ژىلقى ھېساپ بويىچە ھەر بىر چاسا كىلومېتىر يەرگە 8دىن ئارتۇق ئادەم توغرا كېلىدۇ. دېخانلار ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 28،4 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلىدۇ. ساۋاتسىزلار 20،9 پروتسېنتىنى ئىگەللەيدۇ. ئالىي مەكتەپنى تاماملىغانلار ھەر يۈز مىڭ ئاھالى ئۈچۈن 467دىن ھېساپلىغاندا، ئاران ئومۇمىي ئاھالىنىڭ 0،5 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.

جۇڭگولۇق مۇھاجىرلار ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتلىرى

1949-ژىلىنىڭ ئاخىرلىرىدا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى شەرقىي تۈركىستاندا ھوكۇمرانلىقنى باشلاش بىلەن بىللە ئۇ جايغا جۇڭگولۇق مۇھاجىرلارنى كوچۈرۈش ھەرىكىتىنى كەڭ كۆلەملىك ئەۋج ئالدۇرۇۋەتتى. چاڭكەيشىنىڭ كوممۇنىستلارغا تەسلىم بولغان قوشۇنلىرى بىلەن 1952-ژىلدىكى چاۋشەن ئۇرۇشىدىن كېيىن يوتكەپ كېلىنگەن ئەسكەرلەر شەرقىي تۈركىستانغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. ئۇلارنىڭ سانى 200،000دىن ئارتۇق ئېدى. 1954-ژىلى 11-ئوكتەبىر كۈنى ئېچىلغان ئومۇمىي ژىغىندا شىنجاڭ خەلق ھوكۈمىتى بۇ رايونغا كەڭ كۆلەمدىكى مۇھاجىرلارنىڭ كېلىشىدىن نارازى بولغان ئېدى. ھەتتا شۇ ژىغىندا **«يەرلىك ھوكۈمەت شىنجاڭغا كەلگەن مۇھاجىرلارنىڭ سانىنى بىلمەيدۇ»** دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويغان. شەرقىي تۈركىستانغا «چېگرا رايونىنى گۈللەندۈرۈش» ئۈچۈن ھەربىيلەر، ياشلار توپ-توپ بولۇپ كېلىشكەن ئېدى. ئۇلار سەنلۇڭ، گەنسۇ، ئەنخۇي، خۇبېي، خۇنەن ئولكىلىرى بىلەن بېجىن، شاڭخەي، تەنجىن، چۇنچىن شەھەرلىرىدىن كەلگەن ئېدى. يالغۇز خۇنەن ئولكىسىدىن كەلگەن مۇھاجىرلارنىڭ سانى 40 مىڭدىن ئوشۇق دېخانلار ئېدى. ئۇلار ئاقسۇ، ماناس ۋە قاراشەھەرلەرگە يەرلەشتۈرۈلدى. گەنسۇ، خۇبېي ۋە ئەنخۇي ئولكىلىرىدىن كەلگەن مۇھاجىرلارنى 1959-ژىلى 100 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. ھەقىقەتەن، شەرقىي تۈركىستانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان مۇھاجىرلارنىڭ ئېنىق سانىنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ يۇرتلىرىنى بىلىپ بولۇش ئىنتايىن قىيىن ئىش ئېدى. خۇسۇسەن شەرقىي تۈركىستانغا تەجاۋۇزچى قوشۇن شەكلىدە داۋاملىق توردە-ئۈزۈلمەستىن كوچۈش ھەرىكىتى جۇڭگونىڭ پۈتۈن رايونلىرىدا قوزغالغاندى. 1954-ژىلى شاڭخەينىڭ فۇتەن دارىلفۇنۇنىنى تاماملىغان 6300 ياش شەرقىي تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈلدى. شۇنىڭدىن كېيىن بۇنداق چوڭ كۆلەملىك كوچۈش ھەركىتى ئەۋج ئېلىپ كەتتى. توپ-توپ كوچۈش 1955-ژىلدىن 1956-ژىلغىچە ئارقا-ئارقىدىن ئىزچىل داۋام قىلدى. ھەتتا شەرقىي تۈركىستاندىكى ژۇقۇرى دەرىجىلىك مەھكىمىلەرمۇ جۇڭگولۇق مۇھاجىرلارغا توشۇپ كەتتى. 1959-ژىلى ئورۇنلاشتۇرۇلغان 100 مىڭ كىشىلىك جۇڭگولۇق مۇھاجىرلاردىن 60 مىڭ ئادەم شاڭخەيلىك ياشلار ئېدى. شاڭخەيدە چىقىدىغان «يېڭى خەلق گېزىتىنىڭ» 1963-ژىلى 1-نويابىر كۈندىكى سانىدا شۇ ژىلى شاڭخەينىڭ توپ-چورىسىدىن شەرقىي تۈركىستانغا ئەۋەتىلگەن ياشلارنىڭ پائالىيەتلىرى تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، «ئۇلاردىن 1300كىشى خۇالخۇ ناھىيەسىدىن بارغان، ئۇلار شىنجاڭ كوممۇنىستىك ياشلار دېخانچىلىق مەيدانىدا ئىشلەيدۇ».

(داۋامى بار).

ئانا مۇناجىتى

ھەر ئۆيدە تۇغۇلغان پەرزەنت، شۇ قۇتلۇق ئۆينىڭ بەخت-شادلىقى، ئارزۇ-ئارمىنى، كېلەچىكى-ئەۋلادى. يالدۇرغان چىرغىدۇر..

بىز ئانىلار ئۆز پەرزەنتلىرىمىزنى «ئەللەي» ئېيتىپ، پەپىلەپ ئۆستۈرىمىز. بۇرۇنقى ئاتا-بوۋىلارنىڭ سوزلىرىگە قۇلاق سالغىنىمىزدا، ھەر قانداق پەرزەنت دۇنياغا كېلىشىنىڭ ئالدىدا ئانىنىڭ خوشاللىق ۋە ئازاپ-تەشۋىشلىرىنى سەزگەن يەرۇ-زېمىن تولغىنىپ لەرزىگە كېلەر ئېكەن. پەرزەنت چىرقىراپ يەرگە چۈشكەن دەقىقىدە، ئۇنىڭ ئەشۇ ئۈنجى ئاۋۇشىدىن بارچە مەۋجۇدات ئويغىنىپ، ئانا يەر ئۆز پەرزەنتىگە ئارام-ئاسايىشلىق، بەخت-سائادەت تىلەپ قولىنى دۇئاغا كوتەرگەندە، ئالەم بوشۇگى «ئاللا-ئاللا» دەپ پەرزەنتنى ئۆز قۇچۇغىدا پەپىلەپ تەۋرىتەر ئېكەن.

ئوغۇل پەرزەنت دۇنياغا كەلگەندە بۇ ئالەم قۇدرەت-كۈچ، بۈيۈكلۈك، جاسارەت، قەھرىمانلىق روھىنى سېزىپ، غورۇردىن تاغلار سىلكىنىپ، دۇلدۇل ئاتلار كىشنەپ، بۇغا-مارالار قىردىن-قىرغا شاتلىنىپ چاپار ئېكەن.

قىز پەرزەنت دۇنياغا كەلگەندە بولسا، شامالار چىقىپ، قىزنىڭ پۇرىقىنى باغ — گۈلزارلارغا ئېلىپ ئۇچقاندا، ۋادىلار، قىرلار قىز پۇرىقىدىن گۈللەپ، گۈزەللىككە تولار ئېكەن. قۇشلار تۈرلۈك ئاھاڭلاردا سايراپ، موڭلۇق، دىلنى تىترەتكۈچى مۇقاملار كۈيلەيدىكەن. يەرۇ-سامانى قىز گۈزەللىكى كېزىپ مېھىر-مۇھەببەت، پاكلىق، ساداقەت، خوش تەبەسسۇم ھەدىيە قىلار ئېكەن.-دەيدۇ، مانا شۇنداق رىۋايەتكە يېقىن سوزلەر خەلق ئېغىز ئىجادىدا.

بىزدە پەرزەنت تۇغۇلۇپ، ئۈچ كۈنگىچە ئۇنىڭ قۇلۇغىغا سالاۋات ئېيتىش ئۇرپى-ئادىتى بار. ئەلۋەتتە، بۇ ئۇنىڭ مۇسۇلمان پەرزەندى بولۇپ تۇغۇلغانلىقىنىڭ، ئۇنىڭ دىلىغا ئاللانىڭ ئىسمى يەتسۇن، جىسمىدا ئاللانىڭ يادى بولسۇن دېگەنلىكتۇر.

قېدىمىي زامانلاردىن بېرى ئانىلار پەرزەنتلىرىنى بوشۇك تەۋرىتىپ، ئەللەي ئېيتىپ چوڭ قىلغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا «ئەللەي» سوزى «ئاللا» سوزىدىن كېلىپ چىققاندۇر. كىچىكىدىن ئاللانىڭ نامىنى ئاڭلاپ ئوسكەن پەرزەنت ئىنساپلىق، ھالال، پاك، مېھرىۋان، ۋىژدانلىق بولىدۇ دەيدۇ ئاتا-بوۋىلار.

«ئەللەي» ئاللاغا ئېيتىلغان ئانىنىڭ مۇناجىتىدۇر، بۇ ئۇندا ئانىلار ئۆز پەرزەنتىنىڭ ئامانلىقىنى، بەخت تەلىيىنى، ئومۇرىنى، ھايات يوللىرىنىڭ راۋان-روشەن بولۇشىنى بىر ئاللادىن تىلەپ، سىغىنىپ، مۇناجات ئوقۇيدۇ. بۇ قوشاقتا ئانا تىلىكى، پەرزەنت تىلىكى، ئانا مېھرى، يۇرت مېھرى، يۇرت تىلىكى بار. «ئەللەي» قوشۇغىدا ئانىنىڭ تىلەكلىرى بىلەن بىللە مۇڭ-ئارمانلىرى، ھىجرانلىرى، ئايرىلىش داغلىرى، ژىتىم-يېسىرلىق، قايغۇ-ھەسرەتلىرى بار.

بۇرۇنقى زامانلاردا قىزلارنى بىر يۇرتتىن يەنە بىر يۇرتقا كېلىن قىلىپ چۈشىرەتتى. ياش ئانا ئۆز يۇرتىنى، ئاتا-ئانىسىنى، باللىق چاغلىرىنى كىنەپ ياشايتتى، ئۇ پەرزەندىگە «ئەللەي» ئېيتقاندا ئۆزىنىڭ سېغىنىش موڭلىرىنىمۇ قوشۇپ، ئۇزۇن كېچىلىرى ئايغا، ئاسمانغا، يۇلتۇزلارغا، ئاققان سۇلارغا، تاغلارغا، باغلارغا، گۈلزارلارغا قاراپ قوشاقلار ئېيتقان. دېمەككى- «ئەللەي» قوشىقى ئانا يۇرت مۇناجاتىدۇر. بۇ كۈي ئانا تۇپراقتىن كېلىۋاتقان ئىزگۇ سادا، ئۇ بېقىياس، بېتەكرار، تۈگىمەس، پۈتمەس، ئېسىل مۇقام باياتىيدۇر. بۇ كۈي شۇنچىلىك موڭلۇق، رەھىمدىل، بېزاركى ئۇنى ئاڭلىغانسىرى قەلبىڭ تىۋىغىنىپ كۆزلىرىڭگە ئىختىيارسىز ياش ئالىسەن...

«ئەللەي» بوشۇك ناخشىسى ئانىنىڭ ئاق سۈتىنىڭ قوشۇغىدۇر. ئۇ پەقەت ئانا بولۇش، پەرزەنتىگە كوكرىكىدىن ئاپپاق سۈتى ئارقىلىق مېھرىنى، ھارارىتىنى بېرەلىگەن خاسىيىتىدىن پۈتۈلگەن قوشاقتۇر. پەرزەنت ۋۇجۇدىغا ئەشۇ سۈت ئارقىلىق ئانا مۇھەببىتى، ئانا مۇناجىتى سىڭگەندۇر.

ئوتكەن ئۇرۇش زەردابىدىن ئادەملەر قىرىلىپ پەرزەنتلەر ئۆز يۇرتىغا قايتمىدى. ئانىلارنىڭ «ئەللىسى» ئۆزىگە قايتمىدى. ئامما ئانىلارنىڭ تۈنلەر بىدار بولۇپ ئېيتقان ئەللىسى دۈشمەننى، بالايۇ-ئاپەتنى كەينىگە قايتۇردى. ژىتىم قالغان باللار، تۇل قالغان ئانىلارنىڭ دەردى- بىر ئالەمدۇر.شۇ ئايال دەردى-ئالەم دەردىدۇر.

زاماننىڭ پەيلىدىن قانچىمۇ ۋاقىتلار ئانىلار ئەللەي ئېيتىش ئىستىگىدىن مەھرۇم بولدى، ئاياللار ئەرلەر بىلەن تەڭ دەپ كېچە-كۈندۈز ئىش بىلەن بەنت بولۇپ، پەرزەنتلىرىنى ئىسسىق قۇچۇغىغا، مېھرى-شەپقىتىگە بولەلمىدى. بوشۇك تەۋرىتىپ «ئەللەيمۇ» ئېيتالمىدى، ھەتتا مۇنداق مۇناجاتنىڭ بارلىقىنىمۇ بىلمەيدىغانلار بار.

مانا ئەندى، خۇداغا مىڭ قاتلىق شۈكۈركى، زامان ئايلىنىپ ئۆز ئۇدۇمىنى تاپتى، ئادەملەرنىڭ ئىمانىغا كۈچ-قۇۋەت كىردى. مەھەللە-يۇرتلاردا مەسچىتلار سېلىنىپ، مۇسۇلمانلار ناماز ئوقۇشماقتا، باللارنى دىنى تەلىم-تەربىيەگە-ئەخلاقلىقىقا، ئىنساپلىققا، ۋىژدانى تازىلىقىقا ئۆگەتمەكتە.

ئەي، مۆجىزىكار ئۇلۇق ئانىلار! ئۆز پەرزەنتلىرىڭلارنى «ئەللەي» ئېيتىپ، قۇلۇغىغا ئاللانىڭ ئۇلۇق ئىسمىنى سىڭدۈرۈپ، پەپىلەپ ئۆستۈرۈڭلار. بۇ مۇسۇلمانلارنىڭ ئەسىرلەردىن بېرى كېلىۋاتقان ئىزگۈلۈك ئېقىدىسىدۇر. پەرزەنتلەرنىڭ ئىنساۋىنى، بەخت-تەلىيىنى ئاللا بەرسۇن، باللارنىڭ كۆڭلى مېھرىگە تولغىچە «ئەللەي» ئېيتىڭ ئانىلار!

ھەر ئۆيدە ئېيتقان ئانىلار «ئەللىسى» بۇ چەكسىز ئالەمنى كەزسۇن. بۇ جاھاننىڭ بوشۇگى بىز ئانىلارنىڭ قۇچۇغىدادۇر.

مەن ئەشۇ «ئەللەي» ئېيتقان ئانىلارنىڭ بىرىمەن. مېنىڭ تەغدىرىمدە ۋەتەندىن يىراق يۇرتتىن ئايرىلىش قەلبىمگە ئوچمەس، ئېرىمەس ھىجران دېغىنى سالغان. مەن ئۈچۈن يۇرت-سېغىنىش، مەن ئۈچۈن يۇرت-ئارمان، مەن ئۈچۈن يۇرت-بەخت، مەن ئۈچۈن يۇرت پەرزەنت بولدى. دېمەك، مەن ئەشۇ يۇرتۇمغا، ۋەتىنىمنىڭ پەرزەنتلىرىگە «ئەللەي» ئېيتىمەن.

ئادەم يۇرتنى ئەمەس، يۇرت ئادەمنى تاپسا مانا ئەشۇ بەختتۇر.

خۇرشىدە ئىلاخۇن.

ئالمۇتا شەھىرى.

رەھمەتۇللا رەھمەتى

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاندا

(داۋامى. بېشى ئۆتكەن سانلاردا).

مىڭدىن ئارتۇق ياش خۇاڭكو ناھىيەسىدىن بولۇپ، ئۇلار غالىبىيەت دېھقانچىلىق مەيدانىدا ئىشلەيدۇ...». 1963ـژىلى 25ـئۆكتەبىر كۈنى شەرقىي تۈركىستاندا 30،000دىن كۆپرەك شاڭخەيلىك ياشنىڭ بارلىقى ئېلان قىلىنغان. 1965ـژىلى باشلىنىشى بىلەن شاڭخەي ئىشچىلار ئىدارىسى ۋە ياشلار ئىتتىپاقى تەرىپىدىن شەرقىي تۈركىستاندىكى شاڭخەيلىك ياشلارغا 50،000دىن ئارتۇق تەبرىك ئوتكرىتكىسى ئەۋەتىلدى. 1965ـژىلنىڭ باشلىرىدا 70،000 شاڭخەيلىك ياشنىڭ شىنجاڭ ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى ئوترەدلىرىدە، 60،000 ياشنىڭ تارىم ئويمانلىقىدا ئىشلەيدىغانلىقى ئېلان قىلىنغان. 1972ـژىلى شەرقىي تۈركىستانغا «مەدەنىيەت زور ئىنقىلاۋى» ۋاقتىدا ئېقىپ كەلگەن 450،000 ياشنى يەرلەشتۈرۈش ئىشلىرى بېجىرىلدى.

ھەقىقەتەنمۇ بۈگۈنكى كۈندە شەرقىي تۈركىستاننى زىيارەت قىلغۇچى سەيياھلار ھەر قانداق جايدا شاڭخەيلىك خەنزۇنى ئۇچرىتالايدۇ. مەيلى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىدە بولسۇن، مەيلى دېھقانچىلىق مەيدانىدا بولسۇن، ياكى كوچا-كويدا تىجارەتچىلىكتە بولسۇن شاڭخەيلىكنى ھەر قەدەمدە بىر تاپقىلى بولىدۇ. دېمەك، شاڭخەيلىكلەر شەرقىي تۈركىستان شەھەرلىرىگە خۇددى چۈمۈلدەك يامراپ كەتكەن.

شەرقىي تۈركىستاندا جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى باشلىنىش بىلەن جۇڭگو ھۆكۈمىتى شەرقىي تۈركىستان بىلەن شاڭخەي شەھىرىنىڭ ئىقتىسادىي ئالاقىلىرىنى ئورناتتى. بۇ ھەرىكەت 1951ـژىلى ئۈرۈمچىدە شاڭخەينى مەركەز قىلغان خىتاي خەلق بانكىسىنىڭ بىر شۆبىسىنى ئېچىش بىلەن باشلاندى. شۇ ژىلنىڭ دەسلەپكى يېرىمىدا شاڭخەينىڭ شەرقىي تۈركىستان بىلەن بولغان تىجارىتى شاڭخەينىڭ پۈتۈن جۇڭگو بىلەن بولغان تىجارىتىنىڭ 4 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلغان. شاڭخەي شەرقىي تۈركىستاننىڭ دېھقانچىلىق ئىشلەپ چىقىرىشىغا كۆپرەك كۆڭۈل بۆلدى. ئۇلار 1955ـژىللار ئارىسىدا «شەرقىي تۈركىستاننى گۈللەندۈرۈش» شوئارىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، شاڭخەيلىكلەرنى يۆتكەپ چىقىپ، بېيابان زېمىنغا يەرلەشتۈردى.

1958ـ ژىلدىكى چوڭ سەكرەپ ئىلگىرلەش پىلانى ئاساسىدا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى بىلەن شاڭخەيلىكلەر ئارىسىدا قويۇق مۇناسىۋەت ئورنىتىلدى. شاڭخەيلىكلەرگە يول پۇلى، كېيىم-كېچەك، يېمەك-ئىچمەك ۋەدە قىلىندى. شەرقىي تۈركىستانغا چىقىش ئۈچۈن تەشۋىقات ماشىنىلىرى ئىشقا سېلىندى. 1964ـژىلدىن باشلاپ مۇھاجىرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا كۆچۈشى ۋە ئۇ يەردە يەرلىشىپ تۇرۇپ قېلىشى ئۈچۈن ئىشلەيدىغان مەخسۇس ئىش بېجىرىش ھەيئەتلىرى قۇرۇلدى. شاڭخەيلىكلەر شەرقىي تۈركىستانغا كەلدى، ئۇلارنى ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئوترەدلىرى خوشال كۈتۈۋېلىپ، ياتاق، خىزمەت، ئىش بىلەن تەمىنلەيدۇ. خەنزۇلارنى يەنىمۇ كۆپرەك جەلپ قىلىش ئۈچۈن تەشۋىقات-تەرغىبات ئىشلىرى كەڭ يولغا قويۇلدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى خەنزۇلار لەززەتلىنىۋاتقان توق تۇرمۇشنى تەسۋىرلەيدىغان ماقالىلار پات-پات ئېلان قىلىندى. بۇ ئىشقا ژۇقۇرى دەرىجىلىك ھۆكۈمەت ئوزلىرى ئالاھىدە كۆڭۈل بولدى. 1965ـژىلى شاڭخەي شەھەرلىك پارتىيە كومىتېتىنىڭ مۇئاۋىن كاتىۋى سۇڭ جىجاڭ مۇھاجىرلارنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە كەلدى. 1966ـژىلى ئاشقى ئىشلار مىنىسترى چېڭ يى مۇھاجىر ياشلارنى يوقلاش ئۈچۈن ئۈرۈمچىگە كەلدى. 1965ـژىلى جۇ-ئېنلەي بىلەن چېن يى قاھىرەدىن قايتىشلىرىدا مۇھاجىرلاردىن ھال سوراش ئۈچۈن ئۈرۈمچىدە توختىدى. شاڭخەيلىك مۇھاجىرلارنى ژىغىپ، سەلتەنەتلىك مەجلىس ئۆتكۈزدى. ژىغىن ماتېرىياللىرى جۇئېنلەينىڭ مۇھاجىرلار بىلەن ئۆتكۈزگەن سۆھبەتلىرى گېزىت-ژۇرناللاردا داغ-دۇغىلىق تەشۋىقات قىلىندى.

ئامما جۇڭگولۇق مۇھاجىرلارغا پارتىيە ۋە ھۆكۈمەت شۇنچە غەمخورلۇق قىلسىمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىن ئۆز يۇرتلىرىغا قايتىش ئۈچۈن تىرىشتى. جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدىن قايتىپ كەلگەنلىرىنىڭ سانى 1956ـژىلى 23،000 كىشىنى تەشكىل قىلدى. شەرقىي تۈركىستاندىكى جۇڭگو ئارمىيىسىنىڭ بەزى جەڭچىلىرى بىلەن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىشنى ئىزدەيدىغان مۇھاجىرلار ئارىسىدا قانلىق توقۇنۇشلار يۈز بەردى. 1967ـژىلى 25ـيانۋار كۈنىدىكى شىخەنزە ۋاقەسىدىن كېيىن مىڭلارچە مۇھاجىرلارنىڭ شاڭخەيگە قايتىشىغا ئىمكانىيەت يارىتىلدى. لېكىن 1967ـژىلى 2ـئىيۇن كۈنى شاڭخەي شەھەرلىك ئىنقىلاۋىي كومىتېت شەرقىي تۈركىستاندىن قايتىپ كەلگەنلەرگە شاڭخەيدە تۇرۇش ۋە ياشاش ئۈچۈن ئىمكانىيەت بېرىلمەيدىغانلىقىنى، ئۇلارنى ئۆزلىرىنىڭ چىقىملىرى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا قايتىپ كېتىشكە مەجبۇرلاش ھەققىدە قارار چىقاردى. شەرقىي تۈركىستاندىن قايتىپ بارغان مۇھاجىرلار بۇ قارارغا قارشى نامايىش قىلدى، كېيىنرەك 1980ـژىلى نويابىردا ئاقسۇدا 80،000 مۇھاجىر ئۆزلىرىنىڭ شاڭخەيگە قايتىشلىرى ئۈچۈن نامايىشقا چىقتى. بۇنىڭ بىلەن جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى مەركىزىي كومىتېتىنىڭ ئەزاسى، شاڭخەي دارىلفۇنۇنىنىڭ مۇدىرى ۋاڭ جېن 1981ـژىلى يانۋار، ماي، ئاۋغۇست ئايلىرىدا شەرقىي تۈركىستانغا قايتا-قايتا كېلىشكە مەجبۇر بولدى. شۇنىڭدەك 1981ـژىلى دېڭ شياۋپىڭ ئىشلارنى تېجىلاندۇرۇش، مۇھاجىرلارغا ئۇلارنىڭ جۇڭگونى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن بۇ جايدا تۇرۇشلىرىنىڭ ئىنتايىن زورۇر ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈش مەخسىتىدە شەرقىي تۈركىستانغا كەلدى. شەرقىي تۈركىستان مابادا سوۋېت ئىتتىپاقى جۇڭگوغا ھۇجۇم قىلىپ قالسا، ئۇنىڭغا دەسلەپ تاقابىل تۇرىدىغان ئالدىنقى سەپ ئىدى. بۇنداق خاتىرجەمسىزلىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستاندىكى يەرلەشتۈرۈش ئىدارىلىرى ئىشلىرىنى جانلاندۇرۇش، ئۇلارنىڭ جاۋابكەرلىكىنى ئاشۇرۇش بەلگۈلەندى، مەسئۇلىيەت كۈچەيتىلدى.

جۇڭگولۇق مۇھاجىرلار ئاساسەن تۆۋەندىكى تەركىپلەرگە بولۇنەتتى: مۇلتىزىم ئارمىيە، ئۇلارنىڭ سانى 1982ـژىلى 2،250،000گە يەتكەن. ئۇلارنىڭ ئاساسلىق مۇئەسسەلىرى ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسى. ھۆكۈمەت ئورۇنلىرىدا ئىشلەيدىغان كادىرلار. دارىلفۇنۇن، ئىنستىتۇتلارنى تاماملىغان ستۇدېنتلار، شەرقىي تۈركىستاندا يىلتىز تارتقانلارنىڭ ئەڭ ئازچىلىقىنى تەشكىل قىلىدۇ. چۈنكى 1983ـژىلى بۇ خىلدىكىلەردىن شەرقىي تۈركىستانغا ئاران 330 كىشى كەلگەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى تاماملىغان مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرىمۇ بار. ئىشسىز قالغان ئىشچىلاردىن كېلىپ يەرلەشكەنلىرى بولسا 1956ـژىلى 18،000 كىشى ئىدى. شۇنداقلا ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش لاگېرلىرىغا سۈرگۈن قىلىنغان جىنايەتچىلەرمۇ خېلە سانىنى تەشكىل قىلىدۇ.

ئىشلەپ چىقىرىش ئارمىيىسى جەڭچىلىرىدىن قالسا، ئىشسىزلار بىلەن مەكتەپ ئوقۇغۇچىلىرى كۆپ سانىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار زاۋۇد، فابرىكىلاردا، قۇرۇلۇشلاردا ئىشلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقىي تۈركىستانغا باش كېسەر جىنايەتچىلەرنى پالاش ئىشى ئاكى چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلاپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. 1984ـژىلدىن 1986ـژىلغىچە شەرقىي تۈركىستانغا پالانغان خەنزۇ جىنايەتچىلەرنىڭ سانى 38،000غا يېتىدۇ. شەرقىي تۈركىستانغا ئورۇنلاشتۇرۇپ بولغان خەنزۇ جىنايەتچىلىرىنىڭ ئومۇمىي سانى 1،000،000دىن ئاشىدۇ. بۇ جىنايەتچىلەر يەرلىك ئاھالى ئارىسىدا ھەر خىل قول ھۇنەرۋەنچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ.

جۇڭگو ھۆكۈمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان رايونىغا خەنزۇ جىنايەتچىلەرنى ۋە ئىشسىزلارنى كەڭ كۆلەمدە يەرلەشتۈرۈشى ئۇ جايدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ غەزەپ-نەپرىتىنى ئاشۇردى. شۇنىڭ نەتىجىسىدە شەرقىي تۈركىستانلىقلار 1985ـژىلى دېكابىردا بېيجىن ۋە ئۈرۈمچىلەردە ئۆز زېمىنىنى جۇڭگولۇق جىنايەتچىلەر ئۈچۈن قاماق مەيدانى قىلىۋېلىشنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى ۋە بۇ يەرگە جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ يەرلەشتۈرۈلۈشىنى توختىتىشنى تەلەپ قىلىپ، چوڭ كۆلەمدە نامايىش قىلدى.

ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئوترەدلىرى

شەرقىي تۈركىستاندىكى ئاسسىمىلاتسىيە سىياسىتى جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسىنىڭ پائالىيەتلىرى بىلەن، خۇسۇسەن ۋاڭ جېن ۋە ئۇنىڭ سىياسىي كومىسسارى ۋاڭ ئېنماۋلارنىڭ قول ئاستىدىكى بىرىنچى كورپۇسنىڭ ئىش-ھەرىكەتلىرى بىلەن زىچ ئالاقىداردۇر.

جۇڭگو ئارمىيىسى 1949ـژىلى 21ـئۆكتەبىر كۈنى ئاۋسىيۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى گومىنداڭ قوشۇنلىرىنىڭ تەسلىم بولۇشى بىلەن شەرقىي تۈركىستانغا ھېچ بىر قارشىلىقسىز بېسىپ كىرگەندىن كېيىن 1949ـژىلى 18ـ نويابىر كۈنى تەسلىم بولغان 100،000 كىشىلىك گومىنداڭ ئارمىيىسىنى 22ـكورپۇس دېگەن نام بىلەن جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسىگە قوشۇۋېتىش ۋە ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئازاتلىق ئارمىيىسىنى 5ـ كورپۇس دېگەن نام بىلەن ئۇلارغا قوشۇۋېتىش ھەققىدە مەخسۇس قارار چىقىرىلدى. بۇ قاراردا شۇنداقلا شەرقىي تۈركىستاننى ۋاڭ جېننىڭ رىياسەتچىلىكىدىكى ھەربىي رايونغا ئايلاندۇرۇپ، ئۈرۈمچىنى ئۇنىڭ قوماندانلىق شتابى قىلىپ بېكىتىشنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان. ۋاڭ جېن يېڭى قوماندانلىقنى ئاساسەن ئۆزىنىڭ 1ـكورپۇس قوشۇنلىرىدىن تەشكىل قىلدى. ئۇ قوشۇنلىرىنى شىمالغا ۋە شەرىققە تارقاتتى. ۋاڭ ئېنماۋ بولسا قەشقەرنى مەركەز قىلىپ، قوشۇنلىرىنى غەرىپكە ۋە جەنۇپقا تارقاتتى. ئۇلار ئادەم سانى 225،000غا يېتىدىغان خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىنى كېڭەيتىش ۋە كۈچەيتىش ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستان تەۋەسىنى 50 ژىللاردىلا پۈتۈنلەي قولغا ئالدى. شۇنىڭدىن كېيىنلا ۋاڭ جېن بېيجىڭغا يېزا ئىگىلىك مىنىستىرى بولۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا ۋاڭ ئېنماۋ دەسسەپ، 1952ـ ژىلى ئىلىدىكى مىللىي ئارمىيەنى جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسىگە قوشۇپ تارقىتىپ ئۆزگەرتىۋېتىش ھەرىكىتىنى رەسمىي ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا كىرىشتى. ئۈچ ۋىلايەت مىللىي ئارمىيىسىنىڭ سانى 30،000غىچە ئىدى. ئىلى ئارمىيىسى شەرقىي تۈركىستانلىق ئىنقىلاۋچىلار تەرىپىدىن قۇرۇلغان مۇلتىزىم ئارمىيە ئىدى. 1946ـژىلى 6ـئىيۇلدا شەرقىي تۈركىستان جۇمھۇرىيىتى ۋەكىللىرى بىلەن گومىنداڭ ھۆكۈمىتى ئارىسىدا ئىمزالانغان «بىتىمدىن» كېيىنمۇ بۇ ئارمىيە بۇرۇنقىدەك ساقلىنىپ قالغان ئىدى. 1949ـژىلى 15ـئاۋغۇستتا ئايروپىلان ھادىسىسى دېگەن ئويدۇرما بىلەن ئىنقىلاپ رەھبەرلىرى قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن بۇ ئارمىيە 5ـ كورپۇس دەپ ئاتالدى. بۇ ئارمىيەنىڭ قوماندانلىق شتابى بىۋاستە خەنزۇلارنىڭ قول ئاستىدا بولدى. شۇنداق قىلىپ بۇ ئارمىيەسىنى ژىراق يۇرتلارغا تارقىتىش تارقىلىق، جەڭچى، كوماندىرلارنى مەمۇرىي ئىشلارغا ئالماشتۇرىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ، مىللىي ئارمىيەنىڭ ئىلىدىكى ۋە باشقا جايلاردىكى ھەربىي ئورۇنلىرىنى جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسىنىڭ ئەسكەرلىرى ئىگەللىدى.

1954ـژىلى 20ـ يانۋار كۈنى بېيجىندىن شەرقىي تۈركىستاندىكى 193،000 كىشىلىك خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى ئاتالمىش باسقۇنچى قوشۇن ئىچىدىن 110،000 ئادەمنى ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسىگە ئۆزگەرتىش توغرىسىدا قارار چىقىرىلدى.

1954ـ ژىلى 5ـدېكابىر كۈنى ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسىنىڭ مەسئۇللىرى ئۈچۈن ئېچىلغان ژىغىندا ئۇنىڭ قاتناشقۇچىلىرى تاۋسىيۇنى ئۆزلىرىگە قوماندان قىلىپ تەيىنلەشنى، ۋاڭ ئېنماۋنى بولسا سىياسىي كومىسسار ۋە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسى شىنجاڭ ئۆلكىلىك كومىتېتىنىڭ كاتىۋلىقىغا سايلاشنى تەلەپ قىلدى. شۇنداقلا بىرىنچى قىسىمنىڭ قوماندانى جاڭ جۇڭخەننى سىياسىي كومىسسارنىڭ مۇئاۋىنلىقىغا سايلىدى. بۇ سايلام ئارقىلىق ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيەسىنىڭ ئەمەلىي ھۆكۈمرانلىقى ۋاڭ ئېنماۋ ۋە ئۇنىڭ خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى 3ـكورپۇسىدىكى يېقىنلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ھەقىقەتەنمۇ شەرقىي تۈركىستاندىكى «ئازاتلىق ئارمىيە» ۋە ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى بېيجىندىكى ۋاڭ جېن رىياسەتچىلىك قىلىدىغان دېھقانچىلىق مىنىستىرلىكىگە بىۋاستە باغلاندى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا بۇ ئارمىيە قىسىملىرى بېيجىندىكى قوماندانلىق شتابىغا بىۋاستە قارايدىغان شەرقىي تۈركىستان ھەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىغا كىرگۈزۈلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونى قۇرۇلۇپ، خەلقنىڭ ئۆز تەغدىرىنى ئۆزى بەلگۈلەش ئارزۇ-ئارمانلىرى بىر قەدەر بولسىمۇ ئەمەلگە ئاشىدىغان موشۇ پەيتتە ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى قۇرال كۈچىگە يۆلىنىپ، جۇڭگولۇقلارنى بۇ يەرگە يەرلەشتۈرۈش سىياسىتىدىن ۋە ئۆزلىرىنىڭ ئىقتىسادىي ھۆكۈمرانلىقىدىن پايدىلىنىپ، بۇ رايوندا ئۆزلىرىنىڭ ھوكمىنى ئوتكۈزۈش ئۈچۈن باش كۆتۈرۈپ چىقتى. دوكتور دونالد ماكمىلېن بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ: «كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ۋاڭ جېن بىلەن ۋاڭ ئېنماۋ ۋە ئۇ ئىككىسىنىڭ «خەلق ئازاتلىق ئارمىيەسى» 1ـكورپۇس قوماندانلىرىدىن بولغان يېقىنلىرىنىڭ نوپۇزلىرى ھەم كۈچى بىلەن تەدرىجىي ھالدا كۈچلەندى. گەرچە سەيپىدىن ئەزىزىي ۋە بۇرھان شەھىدىي قاتارلىق يەرلىك مىللەت

ئادەم يەرلەشتۈرۈشى

ۋەكىللىرىنىڭ رەھبەرلىكىگە ئاۋتونومىيە هوقۇقى بېرىلگەن بولسىمۇ، سىياسىي هوكۇمرانلىق يەنىلا ژۇقۇرىدا ئىسمى ئاتالغان خەنسۇ لەمەلدارلارنىڭ قولىدا قالدى».

بېجىڭغا بىۋاستە باغلانغان ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى ئۆزلىرىگە بېرىلگەن هوقۇقلاردىن كەڭ پايدىلاندى. ئۇلار جۇڭگولۇق مۇهاجىر قېرىنداشلىرىنى شەرقىي تۈركىستانغا ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن شارائىتلارنى تەييارلىدى، ئۇلار يەر ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش دېگەن نام بىلەن يەرلىك خەلقلەرنىڭ قولىدىكى مۈلۈك زېمىنلارنى تارتىۋالدى. يەر ئاستى بايلىقلارنى تالان-تاراج قىلىپ، مۇسادىرە قىلدى. مەركەزنىڭ مەخسۇس يول-يورۇقلىرىنى، قارارلىرىنى ئەمەلدە ژۈرگۈزۈش ئۈچۈن پەقەت خەنسۇلاردىنلا تەركىپ تاپقان بىر هەيئەت قۇرۇلدى. بۇ مەخسۇس هوقۇققا ئىگە بولغان هەيئەتنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىزىنى بېسىپ، شەرقىي تۈركىستانغا جۇڭگو مۇهاجىرلىرىنى كوپلەپ ئورۇنلاشتۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى.

1954-ژىلى ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى ئارمىيەدىن بىر توپ كىشىلەر جۇڭگو مۇهاجىرلىرىنى شەرقىي تۈركىستانغا كېلىشكە تەشەببۇس قىلىش ئۈچۈن ئىچكى خىتاينى زىيارەت قىلىپ، بارغانلا شەهەر، يېزىلىرىدا تەشۋىقات ئىشلىرىنى ژۈرگۈزدى. ئۇلار ۋىلايەت مەركەزلىرىدە مۇهاجىرلار ئىشخانىلىرىنى تەشكىل قىلىپ، كوچمەنلەرنى يەرلەشتۈرۈشنى ئوڭايلاشتۇردى. 1966-ژىلى بولسا ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسىنىڭ سانى 600،000 كىشىگە يەتتى. جۇڭگولۇق مۇهاجىرلار هېساۋىغا 1982-ژىلى پەقەت شىخەنزە ئاهالىسى 500،000 ئادەمگە كوپەيگەن. 1982-ژىلى شەرقىي تۈركىستاندا ئورۇنلاشقان ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسىنىڭ ئۇمۇمىي سانى 2،250،000 دەپ هېساپقا ئېلىنغان. ئۇلار 170تىن ئارتۇق زامانىۋىي تېخنىكا بىلەن قوراللانغان تېرىقچىلىق مەيدانى، 691 زاۋۇت-فابرىكىنى ئىگەللىگەن، ئۇلارنىڭ قارمىقىدا 2،5 مىللىون مو تېرىلغۇ مەيدانى بار ئىدى. ئۇ يەرلەردە ئادەتتىكى ئادەملەردىن باشقا جىنايەتچىلەرمۇ ئەمگەك بىلەن ئۆزگەرتىش لاگېرلىرىدا ئىشلەيدۇ.

1973-ژىلدىن ئېتىۋارەن ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولسىمۇ، 1982-ژىلى دېڭشياۋپىڭ بۇ ئارمىيەنى چېنشى ۋە سىياسىي كومىسسار كوچىڭلارنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. كوچىڭ شۇ چاغدا شىنجاڭ هەربىي رايونىنىڭ سىياسىي كومىسسارى ئىدى. بۇنىڭدىن شۇنى ئېنىق بىلىۋېلىش مۇمكىنكى، ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى شىنجاڭ هەربىي رايونىنىڭ قوماندانلىقى ئاستىدا باشقۇرۇلىدۇ. شىخەنزە، ئالتاي، ئىلى، قۇمۇل، قاراشەهەر، كورلا ۋە ئاقسۇ قاتارلىق بىر قانچە ۋىلايەتلەردە، شەهەرلەردە بۇ ئارمىيەنىڭ شوبىلىرى قۇرۇلدى. ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسى مۇهاجىرلارنى يەرلەشتۈرۈش ۋە ئۇلارغا مۇناسىپ ئىش، يېتەرلىك ئۆي-جاي هەل قىلىپ بېرىش ئىشلىرىنى ئورۇنلاشنىڭ سىرتىدا، ئۇلارغا هەربىي تەلىم بېرىش ۋە هەربىي مەشىق ئېلىپ بېرىشنى بىللە ئوتەيدۇ. ئۇلار بۇ ئىشلاردىن تاشقىرى زاۋۇت، فابرىكىلاردا ياكى تېرىلغۇ مەيدانلىرىدا بىر كىشىلىك ئىشنى قىلىدۇ. هەر قانداق زاۋۇت ياكى فابرىكا تولۇق ئارمىيە ئورنىدىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مابادا بىرەر ۋاقىتە تۇغۇلۇپ قالسا، ئۇلار كەتمەننى تاشلاپ، دەرهال قولىغا قورال ئالالايدۇ. مۇنداق ئېيتقاندا ئۇلار قوراللىق دېهقان! شۇڭلاشقىلا ئۇلار تاشقىي دۈشمەنلەرنىڭ هۇجۇمىنى قايتۇرۇش، مۇسۇلمانلارنىڭ باسقۇنچىلارغا قارشى قوزغىلاڭلىرىنى باستۇرۇش ئۈچۈن ئېهتىيات قوشۇن رولىنى ئوينايدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش سىياسىتىنى ژۈرگۈزۈش، بۇ رايوننى سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت جەهەتلەردە جۇڭگوغا پۈتۈنلەي بويسۇندۇرۇش، خىتاي مەدەنىيىتىنى ۋە تىلىنى مۇسۇلمانلارغا مەجبۇرى تېڭىش، تارقىتىش ئۈچۈن قوللانغان ۋەهشى ئۇسۇللىرى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى نەپرەتلەندۈرىدۇ.

تۆتىنچى باپ

جۇڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى يەرلىشىشى ۋە ئاۋتونومىيە هوقۇقىنىڭ يوقىلىشى

هەقىقەتتە ئاۋتونومىيەنىڭ مەنىسى مۇسۇلمانلارنىڭ نوقتەئى نەزىرىدە تولۇق ئەركىنلىكتىن بەهرىمەن بولۇشنى تەقەززا قىلسا كېرەك. 1984-ژىلى 1-مارت كۈنى چىقىرىلغان ئاۋتونومىيە قانۇنىنىڭ 18-ماددىسىدىمۇ موشۇ مەناغا ئىشارەت قىلىندۇ. 18-ماددىدا: «ئاۋتونومىيە رايونىنىڭ دولەت ئىدارىلىرىگە يەرلىك ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنى تەيىنلەش» دەپ كورسىتىلگەن. شۇنىڭدەك بۇ قانۇنىنىڭ 22-ماددىسىدا: «كادىر تەيىنلەشتە بىرىنچىلىكنى ئاز سانلىق ئىرقلارنىڭ پەرزەنتلىرىگە بېرىش» دەپ كورسىتىلگەن.

لېكىن ئەمەلىيەتتە بولسا بۇ قانۇنلارنىڭ هېچ بىرى تەتبىق قىلىنمىدى. بەلكى بۇ قانۇنىنىڭ سايىسىدا ۋەهشىيانە ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىشلار، رەسمىي ئېلان قىلىپ تارقاتقان ئاۋتونومىيە قانۇنىنىڭ تامامەن ئەكسىچە بولدى. قانۇن-نىزاملار پەقەت قەغەز، سىيا هالىتىدە شۇ پېتى قالدى.

مەركەز بولسا ئۆزىنىڭ هەربىي پۈنكىتلىرى ۋە ئىشلەپ چىقىرىش قۇرۇلۇش ئارمىيىسىگە يولىنىپ، يەرلەشتۈرۈش ئىشلىرىنى ئۆزىنىڭ خالىغىنىچە ژۈرگۈزدى. 1987-ژىلى 7-ئاپرېل كۈنى لوندوندا ئېچىلغان ئىككىنچى ئوۋەتلىك ئوتتۇرا ئاسىيا ژىغىنىدا شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيەسىنىڭ ئەزاسى هاجى نۇر هاجى مۇنداق دەپ سوزلىگەن: «1984-ژىلدا ئاز سانلىق مىللەتلەردىن يېتىشكەن كادىرلارنىڭ سانى 192 مىڭغا يەتتى. بۇ سان شەرقىي تۈركىستاندىكى پۈتۈن كادىرلار سانىنىڭ 44،4 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلىدۇ.» شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شەرقىي تۈركىستاندىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر ئاهالى قاتلىمىنىڭ 60،63 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. شەرقىي تۈركىستاننى زىيارەت قىلغۇچىلار ۋە مۇخبىرلار بۇ دىيارنىڭ هەممىلا ئىش ئورۇنلىرىنى خەنسۇلارنىڭ ئازارەت قىلىۋاتقانلىقىنى ئوچۇق تەكىتلەيدۇ. مەسىلەن گېرمانىيەدە چىقىدىغان «دېر سپېگېل» ژۇرنىلىنىڭ 1979-ژىلى سېنتەبىر سانىدا يېرىمچە ئۇرۇمچى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدا ئىشلەيدىغانلارنىڭ 90 پروتسېنتىنى، خەنسۇلار تەشكىل قىلىدىغانلىقى كىشىنى ئويلاندۇرىدۇ.

(داۋامى بار).

چارىنىدا ياڭرىغان مۇقام ساداسى

«ئون ئىككى مۇقام» - ئۇيغۇر ناخشا-سازلىرىنىڭ مۇرەككەپ يەكۈنى، ژىغىندىسى، مىللىي شەكلىدۇر.

س. مۇقانوۋ.

هەقىقەتەنمۇ «ئون ئىككى مۇقام» مىللىي مەدەنىيىتىمىزنىڭ پۈتمەس-تۈگىمەس غەزىنىسى هەم بايلىقىدۇر. كېيىنكى ژىللاردا ئۇنى رەتلەش، ئەۋلادتىن-ئەۋلادقا مىراس قالدۇرۇش بويىچە كوپلىگەن چارىلەر ژۈرگۈزۈلۈپ، ئەمەلگە ئاشتى. بۇ هەقتە سوز بولغاندا بىزنىڭ ناهىيەمىزنىڭ ئۆزىدىلا ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئىشلار تىلغا ئالارلىق. ئېيتايلى، كېيىنكى ئۈچ ژىل ئۇراقلىق ياش مۇقامچىلارنىڭ كونكۇرس-كورۈكىنىڭ ئوتكۈزۈلۈپ كېلىۋاتقىنى شۇنىڭ يارقىن مىسالىدۇر.

يېقىندا چارىن يېزىسىدىكى موشۇ مىللىي دۇردانىمىزغا بېغىشلانغان كونكۇرس-كورۈكمۇ هەر كىمنىڭ ئېسىدە قالغىدەك داغدۇغىلىق شارائىتتا ئوتتى. بۇ قېتىمقى ئالاهىدىلىك شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، كونكۇرس-كورۈكنىڭ ژيۇرى ئەزالىرى ئاتاقلىق ئۇيغۇر كومپوزىتورى ئىكرىم مەسىموۋ، مۇقاملار تەتقىقاتچىسى ئالىم باتۇر ئەرشىدىنوۋ، جۇمهۇرىيەتلىك ئۇيغۇر مۇزىكىلىق كومېدىيە تىياترىنىڭ دىرېكتورى مۇرات ئەخمەدىيېۋ، پەن نامزىتى تۇرسۇن ئەلايېۋ، ئاتاقلىق مۇقامچى سەيدەكرەم تولەگەنوۋ، سازەندە سېلىماخۇن زەينالوۋ، جۇمهۇرىيەتلىك ئۇيغۇر مۇزىكىلىق كومېدىيە تىياترى «ناۋا» ئانسامبلىنىڭ مۇزىكىلىق رەهبىرى ئازات بۇرهانوۋ ۋە باشقىلاردىن ئىبارەت بولۇپ، شۇ تۈپەيلى هەر بىر ئىجادىي كوللېكتىۋنىڭ مۇقام، نەغمە-ناۋالىرىنى ئورۇنلاش ماهارىتى ئادالەتلىك يوسۇندا باهاسىنى ئاللىدى.

ئۇ كۈنى چارىن يۇرتىدا هەقىقىي سەنئەت بەيرىمى نامايىش قىلىندى. بولۇپمۇ تاماشىبىنلاردىن بولەك، جاي-جايلاردىن كېلىشىۋاتقان بەدىئىي سەنئەت هەۋەسكارلار توپلىرى مەدەنىيەت ئويى ئالدىغا جەم بولغاندا، ئۇلارنىڭ خوشاللىق هېسسىياتلىرى، بىر-بىرىنى قۇچاق ئېچىپ قارشى ئېلىشلىرى هەر كىمنى ئىختىيارسىز ئوزىگە مەپتۇن قىلغانلىقى تالاشسىز.

مانا، كونكۇرس-كورۈكنىڭ تەنتەنىلىك ئېچىلىش ۋاقىت-ساناتىمۇ نىشانغا يەتتى. مەدەنىيەت ئويى تاماشىبىنلارغا لىق تولدى. هەممىنىڭ دىققىتى ئەجايىپ چىرايلىق، مىللىي نەقىشلەر بىلەن بېزەلگەن سەهنىدە. كونكۇرس-كورۈكنى ئېلىپ ماڭغۇچى م. غازىيېۋا سەهنىگە چىققاندا، زالدا داۋاملىق ئالقىشلار ساداسى ياڭرىدى. ئۇ موشۇ مۇقامچىلار كونكۇرس-كورۈككە ژىراق-يېقىندىن كەلگەن مېهمانلارنى، ئانسامبللارنى تونۇشتۇرۇپ، تەنتەنىنى ئوچۇق دەپ جاكالىدى. ئالدىن تەبرىك سوزگە ناهىيەلىك مەسلىهەت-دېپۇتاتلار ژىغىنىنىڭ مەسئۇل كاتىۋى م. باتتالوۋ، قازاقىستان جۇمهۇرىيىتىدە خىزمەت كورسەتكەن سەنئەت ئەربابى، كورنەكلىك كومپوزىتور ئى. مەسىموۋ، «گۈلىستان» كولخوزى باشقارمىسىنىڭ رەئىسى ر. ماناپوۋلار چىقىپ، سەنئەت ئومەكلىرى ئەزالىرىغا ئىجادىي مۇۋاپپەقىيەتلەر تىلەشتى.

مۇقاملارنىڭ كېلىپ چىقىش تارىخى، مەراسلىق ئەهمىيىتى، ئۇنى رەتلەش هەم تىكلەش، تەتقىق قىلىش جەريانىدىكى ژۈرگۈزۈلگەن هەم ژۈرگۈزۈلۈۋاتقان ئىشلار خۇسۇسىدا ئالىم ب. ئەرشىدىنوۋ هەر تەرەپلىمە چۈشەنچە بېرىپ ئوتتى.

نوۋەتتە ژيۇرى رەئىسى، كومپوزىتور ئى. مەسىموۋ كونكۇرس-كورۈكنىڭ شەرتلىرى، ئۇنىڭ ئىشتىراكچىلىرىنىڭ قانداق هادىسىلەرگە ئەهمىيەت بېرىش هاجەتلىكى خۇسۇسىدا تەكىتلىدى.

ئوتكەنكى قېتىمدا بىرىنچى ئورۇنغا سازاۋەر بولغان داردامتۇ يېزىسىنىڭ «تارىم» ئانسامبلى مۇقامچىلارنىڭ ئۈچىنچى قېتىمقى كونكۇرس-كورۈكىنىڭ دەسلەپكى پەردىسىنى ئاچتى.

ئاتالمىش كونكۇرس-كورۈك ئىككى كۈن داۋام قىلدى. ئۇنىڭ يەكۈنىنى چىقىرىش، غالىپلىرىنى ئېنىقلاش ژيۇرى ئەزالىرىغا ئاسان بولمىغىنى سوزسىز. چۈنكى هەر بىر ئانسامبل، ئۇنىڭ هەر بىر ئىشتىراكچىسى ئوزىگە پۈتكەن بار تالانتىنى، ماهارىتىنى نامايىش قىلىش ئارقىلىق تاماشىبىنلار هورمىتىگە مۇيەسسەر بولۇشتى.

ئاقىۋەتتە، خالىس، ئادالەتلىك ژيۇرى كونكۇرس-كورۈكنىڭ يەكۈنىنى تۆۋەندىكىچە چىقاردى. بىرىنچى ئورۇن ئۈچ مىڭ تەڭگىلىك ئاخچىلىق مۇكاپات، شۇڭلاشقىلا ۋىلايەتلىك مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ هورمەت گراموتىسى «چارىن ساداسى» ئانسامبلىغا بېرىلدى. هەقىقەتەنمۇ ئانسامبلىنىڭ بۇ كونكۇرس-كورۈككە ئاھايىتىمۇ پۇختا تەييارلىق بىلەن كەلگەنلىكىنى هەممە ئېتىراپ قىلىشتى. مۇقام نەغمىلىرىنى ئورۇنلاشلا ئەمەس، هەر بىر سەنئەتچىنىڭ سەهنىدە ئوزىنى تۇتۇشى، مىللىي كىيىمى، مۇقام ئېيتىش، ساز چېلىش ماهارىتى هەممىنى مەپتۇن قىلدى. مۇكاپاتلارنى كولخوز باشقارمىسىنىڭ رەئىسى ر. ماناپوۋ بىلەن مەدەنىيەت باشقارمىسىنىڭ مەسئۇل خادىمى ج. جۇمابايېۋلار تاپشۇردى.

ئىككىنچى ئورۇنلارغا باهار يېزىسىنىڭ «باهار»، چوڭ ئاقسۇ يېزىسىنىڭ «غەزەل» ئانسامبللىرى، ئۈچىنچى ئورۇنلارغا داردامتۇ يېزىسىنىڭ «تارىم»، ئاقتام يېزىسىنىڭ «سادا»، ئاۋات يېزىسىنىڭ «ئاۋات» بەدىئىي-سەنئەت هەۋەسكارلار ئومەكلىرى مۇيەسسەر بولۇپ، ئۇلارغىمۇ ئالغان ئورۇنلىرىغا ئاساسەن ئاخچىلىق مۇكاپاتلار تاپشۇرۇلدى.

رەغبەتلەندۈرگۈچى مۇكاپاتقا تۈگمەن يېزىسىنىڭ «ئەۋلىيا چوقىقا ساداسى» ئانسامبلى ئىگە بولسا، ئىنتىلىش مۇكاپاتىغا تاشقارىسۇ يېزىسىنىڭ «ئىلى ناۋاسى» ئانسامبلى سازاۋەر بولدى.

«تارىم»، «غەزەل»، «سادا» ئانسامبللىرىنىڭ سازەندىلەر گۇرۇپپىسى «ماهىرلىقى ئۈستۈن ئوركېستر» دېگەن مۇكاپاتلارغا ئىگە بولسا، شەخسىي ئىجرا قىلىش ماهارىتى بويىچە «چارىن ساداسى» ئانسامبلىدىن لۈيزا روزاخۇنوۋا، «ئەۋلىيا چوقىقا ساداسى» ئانسامبلىدىن ئاسىيەم مالىنوۋا، «ئاۋات» ئانسامبلىدىن ئارتۇر ئىلاخۇنوۋ، «باهار» ئانسامبلىدىن ئۇسسۇلچى گۈلناز ئىلاخۇنوۋا، «نازۇگۇم» ئانسامبلىدىن ئۇسسۇلچى س. مامىقوۋا، «ئىلى ناۋاسى» ئانسامبلىدىن ئۇسسۇلچى نۇرەخمەت توختىيېۋلار ژۇقۇرى نەتىجىگە سازاۋەر بولۇپ، ئۇلارغا ماددىي سوغىلار تەنتەنىلىك رەۋىشتە تاپشۇرۇلدى.

پېشقەدەم مۇقامچى ۋە سازەندىلەردىن مېهرىبانەم مەنسۇروۋا، شايىم هەمرايېۋ، توختاسۇن خوشنىيازوۋلار ئىسىملىرىمۇ ئالاهىدە ئاتىلىپ، مەخسۇس سوغىلار هەدىيە قىلىندى. ئەندى ئەڭ ياش مۇقامچى-سازەندىلەر «چارىن ساداسى» ئانسامبلىدىن مۇرات ئىسمايىلوۋ بىلەن رىزايدىن سېيىتوۋلارغىمۇ ئالاهىدە ئىززەت-هورمەت بىلدۈرۈلۈپ، ئۇلارغا دېگەن مۇكاپاتلارمۇ تاماشىبىنلارنىڭ داۋاملىق ئالقىش ساداسى ئىلكىدە هەدىيە قىلىندى.

ئۇيغۇن رەمەكوۋ.

ئۇيغۇر ناهىيەسى.

رەخمەتۇللا رەخمەتىي

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاندا

(داۋامى، بېشى ئۆتكەن سانلاردا.)

1987ـ يىلى يازدا شەرقىي تۈركىستاننى زىيارەت قىلغان دوكتور ئە. نەبى 1988ـ يىلى ئىستانبۇلدا ئېچىلغان شەرقىي تۈركىستان تارىخى، مەدەنىيىتى ھەققىدىكى ئۈچىنچى قېتىملىق دۇنياۋى يىغىندا سۆزلىگەن نۇتقىدا مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگولۇقلار ئۈرۈمچىدە جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ رىياسەتچىلىگىدىن تارتىپ، ھەتتاكى كوچىلارنى سۈپۈرۈشكىچە بولغان ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە ئىشلەيدۇ. خەنزۇلارنى ئادەتتىكى ۋە قارا ئىشلاردا ئىشلىتىش ئۇلارنىڭ سانىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن قوللىنىلغان چارىدىن باشقا نەرسە ئەمەس». خىتاي يازغۇچىسى لىيۇ ۋەن قەشقەردىكى پاختا زاۋۇتىدا ئىشلەيدىغان 4300 ئىشچىنىڭ ئارىسىدا يەرلىك مىللەت ئاھالىسى ئاران 41 پروتسېنتنى تەشكىل قىلىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە قەشقەر ئاھالىسىنىڭ 85 پروتسېنتنى يەرلىك مۇسۇلمان خەلقلەر تەشكىل قىلىدۇ.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ رەئىسى (سابىق) تۆمۈر داۋامەت يەرلىك كادىرلار سانىدىكى تۆۋەنلىشىش نىسبىتىنى تەكىتلەپ، مۇنداق دەيدۇ: «يەرلىك كادىرلارنىڭ ئومۇمىي سانى 180،000گە يېتىدۇ. بۇ سان ئاپتونوم رايوندىكى كادىرلار سانىنىڭ ئاران 43 پروتسېنتنى تەشكىل قىلىدۇ». خىتاي يازغۇچىسى لىيۇ ۋەن مۇنداق دەپ يازىدۇ: «ئۈرۈمچىنىڭ غەربىدىكى شىخەنزە رايونىنىڭ ئومۇمىي ئاھالىسى 560،000 بولۇپ، يەر مەيدانى 580،000 چاسا كىلومېترنى ئىگەللەيدۇ. بۇ يەردىكى خەنزۇلار پۈتۈن ئاھالە سانىنىڭ 90 پروتسېنتنى تەشكىل قىلىدۇ». بىزنىڭ يۇقۇردا ئېيتقانلىرىمىز ئادەتتىكى خىزمەت ئورۇنلىرى ھەققىدىكى گەپلەردۇر. ئامما شەرقىي تۈركىستاندىكى يۇقۇرى دەرىجىلىك مەركىزىي ئورۇنلارغا قارايدىغان بولساق، ھەممىلا ئورۇنلارنى خەنزۇلار ئىگىلىگەن. ئاپتونومىيە ھوقۇقىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا يەرلىك كادىرلارنىڭ سانى ھەرگىزمۇ تەنەپكە لايىق ئەمەس.

شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەڭ يۇقۇرى ھوكۇمران ئورۇن كوممۇنىستىك پارتىيەنىڭ بيۇروسى بولۇپ، ئۇنىڭغا سۇڭ خەنلياڭ رىياسەتچىلىك قىلىدۇ. پارتىيە كومىتېت بيۇروسى 15 كىشىدىن تەركىپ تاپقان. ئۇلارنىڭ بىر نەپىرى ئۇيغۇر، بىرى قازاق، يەنە بىرى موڭغۇل بولۇپ، قالغانلىرىنىڭ ھەممىسى خەنزۇلاردىن ئىبارەت. ئاپتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتى 56 ھەيئەت ئەزادىن تەركىپ تاپىدۇ. خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 16 ئەزادىن تەركىپ تاپقان بولۇپ، ئۇلارنىڭ توققۇزى خەنزۇلاردىن ئىبارەت. كېيىنكى يىللاردا يۇقۇرى دەرىجىلىك ئورۇنلاردا يەرلىك كادىرلارنىڭ سانى بىر ئاز ئاشقان. مەسىلەن، بيۇرونىڭ كاتىپاتى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت: سۇڭ خەنلياڭ كاتىپ (خەنزۇ)، تۆمۈر داۋامەت ـ مۇئاۋىن كاتىپ (ئۇيغۇر)، جانابىل ـ مۇئاۋىن كاتىپ (قازاق)، لى شۇشەن ـ مۇئاۋىن كاتىپ (تۇڭگان)، ھامىدىن نىياز ـ مۇئاۋىن كاتىپ (ئۇيغۇر)، جاڭ شېشۇ ـ مۇئاۋىن كاتىپ (خەنزۇ). مانا بۇ ئارقىلىق خەنزۇلار بىلەن مىللىيلار تەڭپۇڭلۇقىنى شەكىللەندۈرىدۇ. گەرچە خەنزۇلار بۇ رايوننىڭ ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 40 پروتسېنتنى تەشكىل قىلغان بولسىمۇ، يۇقارقى خىزمەت ئورۇنلىرىدا 50 پروتسېنتنى ئىگەللەيدۇ. دېمەك، نوپۇس سانى نىسبەتەن خەنزۇلارنىڭ مەركەزدىكى سانى يەنىلا كۆپچىلىكنى تەشكىل قىلىدۇ. يەرلىك ھوكۇمەت ئورۇنلىرىدا يەرلىكلەرنىڭ سانى تەگىدىن ئاشىدۇ. مەسىلەن 80ـ يىللارنىڭ ئاخىرلىرىدا، تۆمۈر داۋامەت ـ ھوكۇمەت رەئىسى (ئۇيغۇر)، توختى سابىر ـ مۇئاۋىن رەئىس (ئۇيغۇر)، خۇاڭ باۋ جاڭ ـ مۇئاۋىن رەئىس (خەنزۇ)، يۈسۈپ مۇھەممەت ـ مۇئاۋىن رەئىس (ئۇيغۇر)، چېن يۈەنخوي ـ مۇئاۋىن رەئىس (خەنزۇ)، قىدىرباي ـ مۇئاۋىن رەئىس (قازاق).

ئېندىرىس ۋىمبوش مۇنداق دەيدۇ: «سان جەھەتتە تەكشۈرۈپ بولۇشتىمۇ ئەھمىيەتلىك بولغان ئەڭ ئاساسلىق مەسىلە ھوكۇمرانلىقتا كىمنىڭ ئىگە بولۇشى مەسىلىسى. چۈنكى ئاز سانلىق مىللەت كادىرلىرىنىڭ يۇقۇرى دەرىجىلىك مەركىزىي ئورۇنلارغا ئورلىشى ئىنتايىن ئاستا كېتىۋاتىدۇ. ئەسلى قائىدە بويىچە ئېيتقاندا ئاپتونوم رايوندىكى بىرىنچى ئادەم (ئەڭ نوپۇزلۇق كىشى) يەرلىكلەردىن بولۇشى كېرەك ئىدى. ئامما ئەمەلىياتتا بۇ رايوننىڭ ھوكۇمرانلىقى خەنزۇلارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالدى. بۇ ئىشلارنى مۇلاھىزە قىلىش ئىنتايىن ئوڭايدۇر. چۈنكى ئادەتتە ئىككىنچى ئادەم (مۇئاۋىن) جۇڭگولۇقلاردىن بولىدۇ. مەسىلەن، يەركەنت ناھىيەلىك خەلق ھوكۇمىتىنىڭ مۇئاۋىن ھاكىمى بىر خەنزۇ، ئۇ ئۇيغۇر تىلىنى ياخشى بىلىدۇ».

«دېر سپېگېل» ژۇرنىلىنىڭ 1983ـ يىل 11ـ سانىدا مۇنداق دېيىلگەن: «ھەقىقىي ئەمەلدارلارنىڭ پەقەت خەنزۇلار ئىكەنلىكىنى بىر قانچە لەھزە ئىچىدىلا رەسمىي تەكىت قىلىپ چىقىش ھېچ بىر قىيىن ئىش ئەمەس. چۈنكى ھەر قانداق ئۇيغۇر رەئىس ياكى ھاكىم بىرەر چەتئەللىك بىلەن سۆزلەشمەكچى بولغىنىدا ئۇنىڭ يېنىدىكى ـ ئۇنىڭدىن ھېمىشە ئايرىلمايدىغان خەنزۇ مۇئاۋىنىغا سۆزلەۋاتقان سۆزىنى تەستىقلىتىش ئۈچۈن دائىم تەلمۈرۈپ قارايدۇ»...

مۇسۇلمانلارنى خەنزۇلارغا ئاسسىمىلاتسىيە قىلىش سىياسىتى

شۈبھىسىزكى، جۇڭگولۇقلارنىڭ مۇسۇلمانلار رايونىغا كەڭ كۆلەمدە ئورۇنلىشىشى، ئۇلارنىڭ خىزمەت ئورۇنلىرىنى ئىدارەت قىلىۋېلىشى ئېرىلگەن مۇسۇلمانلارنىڭ ھاياتىدا ئىنتايىن ئېچىنىشلىق يامان تەسىرلەرنى كۆرسىتىۋاتىدۇ. خۇسۇسەن جۇڭگولۇقلارنىڭ ئاساسىي مەخسىتى بۇ تەۋەدە سان جەھەتتىن كۆپ سانلىقنى، مەدەنىيەت جەھەتتە ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلەش ئارقىلىق مۇسۇلمان خەلقلەرنىڭ قېنىنى شورلاش، ئاندىن كېيىن ئۇلارنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىۋېتىش. چۈنكى بېسىم چوڭايغانسېرى ئۇنىڭ تەسىرى ۋە ھالاكىتى تېخىمۇ زور بولىدۇ. بىر تامچا سۇ كويۇۋاتقان ئوتنى ئۆچۈرەلەيدۇ.

جۇڭگولۇقلار شەرقىي تۈركىستانغا ئادەم كۆچۈرۈشنى يىللار مابەينىدە داۋام قىلماقتا. خەنزۇ تىلى جۇڭگولۇق مۇھاجىرلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى مۇسۇلمانلار ئارىسىغا ئېلىپ كەلگەن ئەڭ ئاساسلىق تەسىرلىرىدىن بىرىدۇر. چۈنكى جۇڭگولۇق مۇھاجىرلار يەرلىك مۇسۇلمان خەلق بىلەن ئالاقە قىلىشىش ئۈچۈن ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىشنى خالىمايدۇ. بەلكى يەرلىك خەلقلەرنى خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىشكە زورلايدۇ. مۇسۇلمانلار خەنزۇ تىلىنىڭ مەلۇم ئېھتىياجى بولمىغاچقا، ئۇنى ئۆگىنىش ئىنتايىن قىيىن بولغانلىقى ئۈچۈن، خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىشكە قىزىقمايدىغانلىقلىرىنى ئىزھار قىلسا، ھوكۇمەت ئۇلارغا «بۇنىڭلىق قىيىنچىلىقىنى يېڭىش لازىم» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. ئەگەر يەرلىكلەرنىڭ خەنزۇلار بىلەن ئالاقە قىلىشى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تىلىنى ئۆگىنىشى زورۇرمۇ؟ دەپ سورالسا، ئۇلارغا «يەرلىك خەلقلەر خەنزۇلار بىلەن سۆزلىشىشكە مەجبۇر بولغانلىقلىرى ئۈچۈن ئۇنى ئۆگىنىدۇ...» دەپ جاۋاپ بېرىدۇ. جۇڭگولۇقلار ئۆزلىرىنى باشقا ئاز سانلىق مىللەتلەرگە «ئاكا» مىللەت دەپ تونۇتىدۇ. خەنزۇ تىلىدا سۆزلەلمەيدىغانلار گاچا دېيىلىدۇ، خەنزۇچە ئوقۇشنى بىلمەيدىغانلار ئەما دېيىلىدۇ. شەرقىي تۈركىستاننى زىيارەت قىلغان كىشىلەر ئۇ جايدىكى مۇسۇلمان ياشلارنىڭ كۆپچىلىكى خەنزۇ تىلىنى بىلىدىغانلىقىنى مۇلاھىزە قىلىدۇ. ئۇنىڭ سەۋەۋى سورالسا، ئۇلار «خەنزۇ تىلىنى قالدۇقمۇ ئۆگەنمەيمىز، ئاھالىنىڭ كۆپ قىسمى خەنزۇ تۇرسا، ھەممە ئىش شۇ تىلدا يۈرۈۋاتسا...» دېيىشىدۇ. خەنزۇ تىلىنى بىلمەيدىغانلار ھوكۇمەت ئورۇنلىرىدا ئىشمۇ تاپالمايدۇ.

شەرقىي تۈركىستاننى زىيارەت قىلغۇچىلار ئۈرۈمچى، قەشقەر، ئاقسۇ، خوتەن، غۇلجا قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئاپېرودروملاردا قوللىنىدىغان تىل پەقەت خەنزۇ تىلى، يولۇچىلارنىڭ كۆپ قىسمى يەرلىك خەلقلەردىن بولسىمۇ، يەنىلا خەنزۇ تىلىنى قوللىنىدۇ.

جۇڭگولۇقلار مۇنداق دېيىشىدۇ: «جۇڭگو ئاھالىسىدىن 94 پروتسېنت ئادەم خەنزۇ تىلىدا سۆزلەشكەنلىكتىن جۇڭگونىڭ ھەممىسى خەنزۇ رايونى بولۇشى لازىم».

شەرقىي تۈركىستاندىكى تەلىم ـ تەربىيە پروگراممىلىرى پەقەت جۇڭگولۇق مۇھاجىرلارغا خىزمەت قىلىش ۋە ئاسسىمىلاتسىيە سىياسىتىنى يۈرگۈزۈش ئۈچۈنلا يولغا قويۇلماقتا. ھوكۇمەت مەكتەپلەرنى خەنزۇ مەكتىۋى ۋە ئۇيغۇر ـ مىللىي مەكتەپلەر دەپ ئىككىگە بۆلىدۇ. خەنزۇ مەكتىۋىنى تاماملىغانلار ھېچ بىر قىينالمايلا ـ توسالغۇسىز ئالىي مەكتەپلەرگە كىرىپ ئوقۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولالايدۇ. ئامما ئۇيغۇر مەكتىۋىدە ئوقۇغانلار باشلانغۇچ سىنىپلاردا ئۇيغۇر تىلىنى ئۆگىنىدۇ، ئوتتۇرا سىنىپلاردا خەنزۇ تىلىنى ئوقۇيدۇ. ئالىي مەكتەپلەرگە پەقەت خەنزۇ تىلىنى ياخشى بىلىدىغانلارلا بارالايدۇ. چۈنكى خەنزۇ تىلى ھەممىلا ئالىي مەكتەپلەردە ئاساسلىق پەندۇر. خىتاي ھوكۇمىتى بۇنداق ئۇسۇل ئارقىلىق تۆۋەندىكى ئىككى مەخسەتنى ئورۇندىيالايدۇ:

1) مۇسۇلمان باللىرى ئەگەر ئالىي مەكتەپلەردە ئوقۇشنى خالىسا، ئۇلارنى خەنزۇ تىلى ئۆگىنىشكە مەجبۇر قىلىش. ئاز سانلىق مىللەت باللىرىنىڭ ئاران بەشتىن بىر قىسمىلا بۇ مەخسەتنى ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ.

2) جۇڭگولۇق مۇھاجىرلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئالىي مەكتەپلەردە ۋە ئىلمىي مۇئەسسەلەردە كەڭتاشا ئوقۇشنى داۋام قىلىشى ئۈچۈن شارائىت يارىتىپ بېرىش. ھەممىگە مەلۇمكى جۇڭگولۇق مۇھاجىرلارنىڭ كۆپ قىسمى دېگۈدەك ئوتتۇرا مەكتەپلەرنى پۈتتۈرگەنلەردۇر. ئومۇمىي ئوقۇغۇچىلار سانىنىڭ 31 پروتسېنتىنى يەرلىك مىللەت ۋەكىللىرى تەشكىل قىلىدۇ.

بۇ خىل تەلىم لىزامىنىسىنىڭ ئالدىدا ئۇيغۇرچە نەشرىيات، مەتبۇئاتلارنىڭ گۈللىنىشى چەكلىك دائىرىدىلا قاراشلىق بولۇپ قالىدۇ. مانا بۇ «ۋاشىنگتون پوست»نىڭ مۇخبىرى تەرىپىدىن تەكىتلەنگەن مەسىلىدۇر. ئۇ مۇنداق دەيدۇ: «ھەر ھالدا خەنزۇ تىلىنى ئۆگىنىۋاتقان ئۇيغۇر، قازاق ياشلىرىنىڭ سانى كۆپەيمەكتە. چۈنكى ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىچىدىن يەرلىك كادىرلار يېتىشىپ چىقىشى ئۈچۈن ھەر ساھا بويىچە ئوقۇيدۇ. شەرقىي تۈركىستان ۋە ئۇنىڭدىن باشقا ئاز سانلىق مىللەت رايونلىرىنىڭ تەرەققىياتى پەقەت ئوقۇغۇچىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئالىي مەكتەپلەرگە بېرىپ ئوقۇغانلىرىغا باغلىق». چۈنكى ئۇ جايلاردىكى ئاساسىي مەرىپەت خەنزۇ تىلىنى ياخشى سۆزلەش ۋە يېزىشتىكى قابىلىيەتكە باغلىق».

جۇڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا كەڭ كۆلەمدە ئورۇنلىشىشى ئۇ جايدىكى مۇسۇلمان خەلقنىڭ ئىجتىمائىي ئەھۋالىغا تەسىر كۆرسىتىشكە باشلىدى. بۇ توغرىلىق دوكتور مىخائىل فىرى يېرن مۇنداق دەيدۇ: «جۇڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا بۇنداق كەڭ كۆلەمدە كۆچۈپ بېرىشى ياش ۋە ئىرقىي جەھەتلەردە بۇ رايوننىڭ ئاھالى سانىدا خېلە چوڭ ئۆزگىرىشلەرنى كەلتۈرۈپ چىقاردى. ياش ۋە ئوتتۇرا ياشلىقلارنىڭ كۆپ سانىنى خەنزۇلار تەشكىل قىلىدىغان بولدى. خەنزۇلارنىڭ ئارىسىدا ئاياللار ناھايىتى ئاز ئۇچرايدۇ، ئاساسەن يوق دېيەرلىك. مانا مۇنداق ۋەزىيەت مۇسۇلمانلار بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئۆز ئارا توي قىلىشىغا شارائىت ياراتتى. ھوكۇمەتمۇ شۇنداق قىلىشقا ياشلارنى چاقىردى. ئۇلار بۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ سىياسىي، ئىجتىمائىي غەرەزلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالايدۇ ۋە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئاسسىمىلاتسىيە بولۇپ ئۆزگەرىپ كېتىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. 1959ـ يىلى خەنزۇلار بىلەن توي قىلىش توغرىلىق نىكاھ قانۇنى يولغا قويۇلدى».

ھوكۇمەت ئاياللارنىڭ قەددىنى كۆتەردۇق دەپ، ئېتىز ـ ئېرىقلاردا، زاۋۇت ـ فابرىكلاردا ئىشلەشنى تەشەببۇس قىلدى. مۇسۇلمان ئاياللارنى ئېكاھسىغا ئالغان خەنزۇلارنى ماددىي مۇكاپاتلاش يولغا قويۇلدى. خىتاي قىزلىرىنى ئۇيغۇر، قازاق ياشلىرىغا لايىق كەلگەندەك، ئۇلارنى جەلىپ قىلغۇدەك ياساندۇرۇش پەقەت ھوكۇمەت ھېساۋىغا بولىدۇ. ئۇلار خەنزۇ، ئۇيغۇردىن تۇرەلگەن باللارنىڭ مىللىتىنى خەنزۇ دەپ يازىدۇ.

1987ـ يىلى شەرقىي تۈركىستانغا قىلغان زىيارىتىمدە خەنزۇلار بىلەن توي قىلغان بىر قىسىم مۇسۇلمان قىزلىرىنى ئۇچراتتىم. ئۇلاردىن توي قىلىشىنىڭ سەۋەۋىنى سورىغىنىمدا، «يوقسۇزلۇق بىلەن ئىشسىزلىق شۇنداق قىلىشقا مەجبۇر قىلدى» دېيىشتى. شۇنىڭدەك مۇسۇلمانلارنىڭ خەنزۇلار بىلەن توي قىلغانلىرىنى ياقتۇرماسلىقى ئەتىجىسىدە بۇنداق توينىڭ ئۇزۇن ئۆتمەي بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكىنى بايقىدىم.

يېقىنقى يىللاردا سىياسىي سەۋەپلەرگە كۆرە ئىسلامىي پائالىيەتلەر بىر ئاز بولسىمۇ ئەسلىگە كېلىشكە باشلىغان چاغدا، مۇسۇلمانلار بىلەن جۇڭگولۇقلارنىڭ ئارىسىدىكى زىددىيەت كۈچەيدى. مەسىلەن: مۇسۇلمانلارنى مىكروفوندا ئەزان ـ تەكبىر ئېيتىشتىن توستى. مىكروفوندا ئېيتىلغان ئەزان غەيرىي مۇسۇلمانلارنى ئارامسىزلاندۇرۇپ قوياتتى. مۇسۇلمانلار خالىراق جايلارنى تېپىپ، ناماز ئوقۇشقا باشلىغاندا، خەنزۇ ياشلىرى ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئۆتۈپ تۇرۇۋالىدىغان قىلىقلارنى چىقاردى. مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمامىدىكى روكۇ ـ سەجدىلىرىنى بولسا چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئىمپېراتورىغا ھۆرمەت ئادا قىلىدىغان «كېيوتو»نىڭ سالامىغا ئوخشىتىپ، زاڭلىق قىلىشىدۇ.

دۇنياغا تارقالغان خەۋەرلەر 1988ـ يىلى 15ـ ئىيۇن كۈنى ئۈرۈمچىدە يۈز بەرگەن ئوقۇغۇچىلار نامايىشىنى، شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىدىكى ئوقۇغۇچىلارنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك، ياتاقلىرىنى باشقىلار (غەيرىي مۇسۇلمانلار) بىلەن بىرلەشتۈرۈۋېتىشكە قارار چىقىرىلغانلىقى ئۈچۈن قوزغالغان دەپ تەكىتلەيـ

ئادەم يەرلەشتۈرۈشى

دۇ. مۇنداق نامايىشلارنىڭ كۆپىنچىسى مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلارغا چوشقا گۆشى ۋە باشقا ھارام گۆشلەردىن ئىستىلگەن تاماقلارنى بېرىش سەۋەبىدىن چىقىدۇ. 1980-يىلى ئاپرېلدا ئاقسۇ ۋىلايىتىدە ۋە 1985-يىلى دېكابىردا ئۈرۈمچىدە قوزغالغان ئوقۇغۇچىلار نامايىشلىرىمۇ ئەينە شۇنداق سەۋەبلەردىن بولغان.

بەشىنچى باب
تۇغۇت چەكلەش

1982-يىلى جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئېلىپ بارغان ئومۇمىي يۈزلۈك نوپۇس تەكشۈرۈشتە خىتاينىڭ ئومۇمىي نوپۇسى 1،081،175.288 بولۇپ، خەنسۇلار بۇ سانىنىڭ 936،703،824نى، يەنى ئومۇمىي سانىنىڭ 93،3 پروتسېنتىنى تەشكىل قىلغان. قالغان ئاز سانلىق مىللەتلەر 6،7 پروتسېنتىنى ئىگەللىگەن. چۈنكى ئۇلارنىڭ سانى 67،233،254 ئىدى. جۇڭگودا 55 ئاز سانلىق مىللەت ياشايدۇ. 1982-يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈشكە ئاساسلانغاندا، ئەسلى پىلان بويىچە جۇڭگونىڭ نوپۇس سانى 2000-يىلغا بارغاندا 1،200،000،000 ئېشىپ كەتمەسلىك مولچەرلەنگەن. ئۇنى كەڭ چىلىك بىلەن ئەمەلگە ئاشۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. چۈنكى 2000-يىلغا بارغاندا 1،300،000،000غا يېتىپ قېلىش ئېھتىمالى بار. ئەگەر كەڭچىلىك قىلىنىۋەرسە 2030-يىلغا بارغاندا 1،400،000،000غا يېتىپ تو ختىماستىن، بەلكى 1،800،000،000غا يېتىپ قالىدۇ. 1987-يىلدىكى دەسلەپكى تەكشۈرۈشتە يىللىق ئۆسۈش نىسپىتى 1،48 پروتسېنت بولغان ئىدى. ئاھالى سانىنىڭ داۋاملىق ئۆردە مۇنداق كۆپىيىپ كېتىشى دۆلەت مەسئۇللىرىنى ئەندىشىگە سېلىپ قويدى. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئاۋال خەنسۇ مىللىتىنىڭ ئىچىدە تۇغۇتنى چەكلەش ھەرىكىتىنى يۈرگۈزدى. بۇ ھەرىكەتنىڭ نەتىجىسىدە خەنسۇلارنىڭ ئۆسۈش نىسپىتى ئازىيىپ كەتتى. ئون بەش يىل ئىچىدە ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ كۆپىيىش نىسپىتى پۈتۈن جۇڭگو ئاھالىسىنىڭ 10 پروتسېنتىنى ئىگەللىدى. ئەگەر ھەر بىر ئائىلىدە بىردىن ئارتۇق تۇغماسلىق سىياسىتىنى خەنسۇ مىللىتىلا ئىجرا قىلىپ، باشقىلار ئىجرا قىلمىسا، خەنسۇلارنىڭ سانى 0،8 ملياردقا تۆۋەنلەپ كېتىپ، ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ 0،3 ملياردقا ئۆرلەپ كېتىدۇ.

1987-يىلى ئېلىپ بېرىلغان تەكشۈرۈش نەتىجىسىدە جۇڭگو ھۆكۈمىتى مۇنداق قارارنى قوبۇل قىلدى: «ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ سانى 1982-يىلنىڭ مابەينىدا 9،000،000غا كۆپەيدى. شۇنىڭغا بىنائەن ھۆكۈمىتىمىز ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ھەممىسىگە تۇغۇتنى چەكلەش سىياسىتىنى قەتئىي تۈردە يۈرگۈزۈش كېرەك...»

جۇڭگودىكى ئاھالىلار تەتقىقاتىنىڭ مەسئۇلى جۇن ئارىد مۇنداق دەيدۇ: «1982-يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈش نەتىجىسى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئۆسۈش نىسپىتى ئۆرلىگەنلىككە ئىشارەت قىلسا، ئۇنىڭدىن بۇرۇنقى تەكشۈرۈش نەتىجىسى ئۇلارنىڭ ئۆسۈش نىسپىتىنىڭ ئىنتايىن تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكىگە گۇۋالىق قىلىدۇ. ئاز سانلىقلارنىڭ ئۆسۈش نىسپىتى 1953-يىلدىكى تەكشۈرۈشتە 6،1 پروتسېنت ئىدى. 1964-يىلى بولسا 5،7 پروتسېنتقا تۆۋەنلىگەن. ئۇلارنىڭ بارغانسېرى تۆۋەنلەپ كېتىشىنى دەللىلەيدىغان ھېچ بىر ئېنىق سەۋەب يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە تۇغۇتنى چەكلەش ھەرىكىتى

بۇرۇن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئارىسىدا ئۆزگىرىش كۆزۈلمىگەن، ئۇ پەقەت يېقىندىن بۇيان ئۆزگىرىشكە يۈز تۇتماقتا. ئاز سانلىق مىللەتلەر خەنسۇلارغا ئاسسىمىلياتسىيە بولۇپ كېتىشى نەتىجىسىدە ئۆزلىرىنىڭ مىللىي ئەنئەنىۋى شەخسىيىتىنى يوقىتىشقا باشلىغان. ئۇلارنىڭ كېيىنكى مەزگىللەردە ئۆسۈش نىسپىتىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشى پەقەت بۇرۇنقى زامانلاردا زۇلۇمنىڭ دەستىدىن ئۆزلىرىنى خەنسۇ كۆرسىتىپ يۈرگەن بەزى ئاز سانلىق مىللەت كىشىلىرىنىڭ ئۆز ئەسلىگە (ئۆز مىللىتىگە) قايتقانلىقىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. كېيىنكى يىللار ئىچىدىلا ئۇلار ئامامەن دېگۈدەك ئەسلىگە قايتىپ بولدى».

1935-يىلى جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئومۇمىي سانى 48،104،240 ئىدى. ئامما جۇڭگو ھۆكۈمىتى ئۇلارنىڭ سانىنى 1952-يىلى تەخمىنەن ئون مىليون دەپ ئېلان قىلدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى بىلەن جۇڭگو ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ «خىتايدا 10000000 مۇسۇلمان بار» دېگەن ئويدۇرما سوزىدە تا كى 1980-يىلى كەڭچىلىك سىياسىتى باشلانغىچە چىڭ تۇردى. پەقەت شۇ يىللا 13،151،200 مۇسۇلمان بار دەپ ئېلان قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن 1982-يىلدىكى نوپۇس تەكشۈرۈش جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلار سانىنىڭ 14،598،654 ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى.

جۇڭگونىڭ ئاھالى سانى 1952-يىلدىكى 574،000،000دىن 1983-يىلى 1،081،175،288گە يەتكەن (يەنى يۈزدە 97 پروتسېنت كۆپىيىپ، تەخمىنەن بىر ھەسسە ئاشقان). بىر ۋاقىتتا مۇسۇلمانلارنىڭ كۆپىيىش نىسپىتى يۈزدە 54 پروتسېنتقا يېتەلىگەن...

جۇڭگو مۇسۇلمانلىرى ھەققىدە ئېلان قىلىنغان ئىجتىمائىي رەقەملەردىن قەتئىي نەزەر، ھەر بىر مىللەتنىڭ سانىغا بىنائەن رەسمىي تەكشۈرۈلۈپ چىقىرىلغان نەتىجىلەرگە يۈزلىنىش ئارقىلىق دوكتور بار بىرانىڭ خۇلاسىچە مۇسۇلمانلار سانىنىڭ جۇڭگو ئاھالىسىنىڭ ئومۇمىي ئۆسۈش سانىغا يېتەلمىگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. تۇڭگان مىللىتىنىڭ سانىدىكى تەسادىپىي ئۆسۈش بولسا كوممۇنىستلارنىڭ قالايمىقان ۋەھشىي دەۋرى ئاياقلاشقاندىن كېيىن بەزى تۇڭگانلارنىڭ ئىسلام دىنىغا قايتىشى نەتىجىسىدە سانىنى ئاۋۇتقانلىقىدىن بولغان. ئۆزبېك، تاتارلار سانىدىكى تۆۋەنلەش بولسا ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سوۋېت ئىتتىپاقىغا چىقىپ كەتكەنلىكىدىن بولغان. ئامما شەرقىي تۈركىستاننىڭ تۆپكى ئاھالىسىغا كەلسەك، بۇ ھەقتە 1985-يىلى ئېلان قىلىنغان «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالى» ناملىق كىتابتا مۇنداق كۆرسىتىلگەن:

ئۇيغۇرلار 1949-يىلى 3،291،145 1979-يىلى بولسا 5،641،593كە يەتكەن. قازاقلار ئوخشاش يىللاردا 443655دىن 847،998گە، تۇڭگانلار بولسا 122251دىن 547618گە يەتكەن. ئۇيغۇرلارنىڭ يىللىق ئۆسۈش نىسپىتى 1،92 بولغان، قازاقلارنىڭ 3،41 پروتسېنتقا يەتكەن. مەزكۇر كىتابتا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆسۈش نىسپىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشى، تۇڭگان ۋە قازاقلارنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىدىكى سەۋەبلەر كۆرسىتىلمىگەن. ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇلارنىڭ ئۆسۈش نىسپىتىنىڭ ئۆرلەپ كېتىشىدىكى سەۋەب گەنسۇ، يۈننەن، چىڭخەي ئۆلكىلىرىدىن كۆپلىگەن تۇڭگان ۋە قازاقلارنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىدىن بولغان ئىدى.

(داۋامى بار).

كەسپىكە سادىقلىق

ئوكتەبىر ھېزماخۇنوۋ ھازىرقى قازاقىستان پېداگوگىكىلىق ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ خىمىيە-بىولوگىيە فاكۇلتېتىنى مۇۋاپپەقىيەتلىك پۈتتۈرۈپ، ئاقتام ئوتتۇرا مەكتىۋىگە كېلىپ ئىشقا ئورۇنلاشتى. «ياش كەلسە ئىشقا، قېرى كەلسە ئاشقا»، دېگەن خەلق مىزدە ماقال بارغۇ، ئۇ مۇئەللىملەر كوللېكتىۋىدە ئالىي بىلىملىك مۇتەخەسسىس، ياش كۈچ ئېرىقىسىدە كۆپ ئۈمۈت پەيدا قىلدى. چۈنكى مەكتەپتە ئوكتەبىر ئوخشاش مەخسۇس ئالىي بىلىمگە ئىگە مۇئەللىملەر ئاز ئىدى.

ئەلۋەتتە، نەزەرىيىۋى بىلىمگە ئىگە ياش مۇتەخەسسىس ئەمەلىي ئەمگەك قەدىمىنى باشلىغان دەسلەپكى يىللاردا ئوقۇش، پروگراممىسىنى، بالىلار تەبىئىتىنى، كوللېكتىۋ ئارىسىدىكى بۇرۇندىن قېلىپلاشقان مۇھىتنى بىردىن ئۆزلەشتۈرۈپ كېتەلمىدى. پەيدىنپەي دەرس ئۆتۈش، ئوقۇغۇچىلار قەلبىنى چۈشىنىش، ئوقۇش پروگراممىسىنى تەلەپ دەرىجىسىدە ئۆزلەشتۈرۈش دەرىجىسىگە يېتىپ، مۇئەللىملەر كوللېكتىۋى ئارىسىغا سىڭىشقا باشلىدى.

مەكتەپتە ئۇزۇن يىللار داۋامىدا ئىشلەپ كېلىۋاتقان تەجرىبىلىك مۇئەللىملەرنىڭ ئىش تەجرىبىسىنى، ئۇلارنىڭ بالا ئوقۇتۇش، تەربىيەلەش خۇسۇسىدىكى ئىش ئۇسۇللىرىنى ئۆگەندى. كۆپنى كۆرگەن ئۇستازلارنىڭ ياردىمى بىلەن ھاياتىي، ئەمەلىي تەجرىبىسىنى مۇكەممەللەشتۈردى. بىلىمگىنىنى بىلگەنلەردىن سوراشتىن زادى يالىقمىدى. چوڭ سىنىپ ئوقۇغۇچىلىرىغا خىمىيە پەنىدىن دەرس بەردى.

كۆپ كېچىكمەيلا ئوكتەبىر ھېزماخۇنوۋ مۇئەللىملەر ئارىسىدا ئۆزىنىڭ ياخشى خۇلقى، مۇجەزى، ھەر قاچان دەرسكە پۇختا تەييارلىنىپ كېلىشى، جەمئىيەت ئىشلىرىغا پائال قاتنىشى بىلەن كوللېكتىۋ ئىشەنچىگە مۇيەسسەر بولدى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇنى مەكتەپ مەمۇرىيىتى 1987-يىلى ئوقۇش، تەربىيە ئىشلىرى بويىچە مەكتەپ مۇدىرىنىڭ ئورۇنباسارى لاۋازىمىغا كۆتەردى. شۇنىڭدىن بېرى ئۇ بۇ ئىشنى چوڭ جاۋابكەرلىك بىلەن ئاتقۇرۇپ كېلىۋاتىدۇ.

ئاقتام ئوتتۇرا مەكتىۋىدە ھازىر 500گە يېقىن بالا ئوقۇپ، زامانغا لايىق بىلىم ئېلىۋاتىدۇ. ئوقۇغۇچىلارغا دەرس ئۇيغۇر، قازاق تىللىرىدا ئوتىلىدۇ. ياشلارغا چوڭقۇر بىلىم بېرىش، ئۇلارنى ئۆز دەۋرىنىڭ ئاڭلىق، ساۋاتلىق كادىرلىرى قىلىپ تەربىيەلەش مۇئەللىملەر كوللېكتىۋىنىڭ ئاساسىي مەخسىتى. شۇ يۆنىلىشتە ئوقۇش، تەربىيە ئىشلىرىنى تەلەپكە مۇۋاپىق يولغا قويۇشتا ئۇنىڭ خىزمىتى چوڭ. مۇئەللىملەرنىڭ ئوقۇغۇچىلارغا پۇختا بىلىم بېرىشى، سىنىپلار بويىچە ئوقۇش، تەربىيە ئىشلىرىنىڭ توغرا يولغا قويۇلۇشى، بالىلارنىڭ سىنىپلار بويىچە ئۆتۈلۈشى، ئەتراپلىق بىلىم ئېلىشىنى نازارەت قىلىش ئۇنىڭ ئۈستىگە يۈكلىنىدۇ. بۇ ئىشلارنى ئوكتەبىر ھېزماخۇنوۋ مۇۋاپپەقىيەتلىك يولغا قويۇپ، ئۆزىنىڭ ئۇيۇشتۇرۇش، تەشكىللەشتۈرۈش قابىلىيىتىنى كۆپ يىللاردىن بېرى نامايىش قىلىپ كېلىۋاتىدۇ. شۇڭلاشقا ئۇ كوللېكتىۋنىڭلا ئەمەس، ئوقۇغۇچىلارنىڭ سەممىي ھۆرمىتىگە سازاۋەر.

ئاقتام ئوتتۇرا مەكتىۋى ئوقۇغۇچىلىرىنىڭ ھەر يىلى ئوقۇش يىلىنى ياخشى باھالار بىلەن ئاياقلاشتۇرۇشىمۇ ئوكتەبىر ھېزماخۇنوۋ ئوخشاش مۇئەللىملەرنىڭ ۋىجدانەن ئەمگەك قىلىۋاتقانلىقىنىڭ ئاقىۋىتى ئىكەنلىكى شۈبھىسىز.

مەكتەپتىكى خىمىيە، بىولوگىيە، ئىنگلىز تىلى، فىزىكا، ماتېماتىكا، ئۇيغۇر تىلى كابىنېتلىرى ناھىيە دائىرىسىدە ئۈلگىلىك ئاتىلىپ كېلىۋاتقانلىقىمۇ بىكاردىن-بىكار ئەمەس. شۇنداقلا لىنگوفون ئېلېكتروتلۇق جابدۇقلاش كابىنېتلىرىنىڭ ئىشىمۇ دىققەتكە سازاۋەر. مەكتەپتىكى «ئۇيغۇر خەلق پېداگوگىسى»، «قۇتادغۇ بىلىك»، «ئاتا مىراس»، «يارقىن سىمالار» قاتارلىق ھەر خىل يۆنىلىشتە ئۇيۇشتۇرۇلغان بۇلۇڭلارمۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ بىلىم دائىرىسىنى ئاشۇرۇشقا ئاساس بولماقتا.

ئوكتەبىر ھېزماخۇنوۋ مەكتەپتىكى ئامۇت نەسەكوۋ، سايۇز نىزاخۇنوۋ، ساھنۇر نىمرووا، سەيدالىم ئادەكوۋ، ئوخشاش مۇئەللىملەرگە تايىنىپ، ئۇلارنىڭ بىۋاستە قوللاپ-قۇۋۋەتلىشى، ياردىمى بىلەن ئوقۇش يىلىنى ئۇتۇقلۇق ئاياقلاشتۇرۇش ئۈچۈن بارلىق كۈچ-غەيرەت ئىمكانىيەتلىرىنى سەپەر ۋەر قىلىۋاتىدۇ.

كېيىنكى يىللاردا ئاقتام ئوتتۇرا مەكتىۋىنى پۈتەرگەن ئوقۇغۇچىلار چوڭ شەھەرلەردىكى ئالىي ئوقۇش ئورۇنلىرىغا ئىشەنچلىك چۈشۈپ، مۇۋاپپەقىيەتلىك پۈتتۈرۈۋاتقانلىقىمۇ ئەينە شۇ مەكتەپتىكى ئوقۇش-تەربىيە ئىشلىرىغا چوڭ ئەھمىيەت بېرىۋاتقانلىقىنىڭ ئىسپاتىدۇر.

ئوكتەبىر ھېزماخۇنوۋ مەكتەپتە ئوقۇش-تەربىيە ئىشلىرىنى نازارەت قىلىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماي، يۇرتتىكى ھەر خىل جەمئىيەتلىك ئىشلارغىمۇ پائال قاتنىشىدۇ. ئۇ ئاھالى ئارىسىدا ئۆزىنىڭ سالماقلىق سوزى، دادىل ئىش ھەرىكىتى، ئادەمگەرچىلىك خىسلەتلىرى بىلەن قەدىرلىنىدۇر.

ئى. ھوشۇروۋ.

ئۇيغۇر ناھىيەسى.

ئالمۇتا شەھرى، زارە ۋوستوكا مەھەللىسىدە 87 ياشلىق مۇسا بوۋاينى (ئوڭدىن ئىككىنچى) باللىرى، نەۋرىلىرى ھەر دايىم يوقلاپ تۇرىدۇ.

سۈرەتتە: مۇسا بوۋاينىڭ 92 ياشلىق ھەدىسى (ئوڭدىن بىرىنچى) ئىسالىمخان موماي چېلەك ناھىيەسىدىن ئىنىسىنى يوقلاپ كەلدى.

ر. يۇسۇپوۋ چۈشۈرگەن سۈرەت.

رەھمەتۇللا رەھمەتى

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاندا

(داۋامى، بېشى ئوتكەن سانلاردا)

1962-يىلى مىڭلاپ قازاقلارنىڭ قازاقىستانغا ئوتۇپ كەتكىنىدىن كېيىن شەرقىي تۈركىستاندىكى قازاقلار سانى تۆۋەنلەپ كېتىش خوۋۇپى ئاستىدا قالغان ئىدى. كېيىن چېگرىدىكى قازاقلارنىڭ قايتىپ كېلىشى بىلەن ئۇلارنىڭ سانى كوتۇرۇلدى.

ھەقىقەتتە، جۇڭگودىكى مۇسۇلمانلار دۇنيادىكى باشقا مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىدەك ئەركىن، ئازادە، مۇستەقىل ياشايدىغان بولسا، ئاندىن جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ «خىتايدىكى مۇسۇلمانلار خەنسۇلاردىنمۇ تېز كوپىيىۋاتىدۇ» دېگەن قۇرۇق داۋاسى ئاقىقان بولار ئىدى. ئامما خىتاينىڭ شارائىتىدا نەتىجە پۈتۈنلەي ئەكسىنچە بولۇپ چىقىدۇ. ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەڭ ئاساسلىق چوڭ مىللەت. ئۇلارنىڭ يىللىق ئوسۇش نىسپىتى ئارانلا 1،92 پروتسېنت.

1952-يىلدىكى ئون مىلليون مۇسۇلمانلار 1928-يىلى ھەتتا ئون بەش مىلليونغىمۇ يەتەلمىدى، شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ كوپچىلىكىنى تەشكىل قىلىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئوسۇش نىسپىتىنىڭ تۆۋەنلەپ كېتىشىدىكى سەۋەبلەر ھەرگىزمۇ نامەلۇم ئەمەس. چۈنكى ئۇلار جۇڭگو ھوكۇمرانلىقىغا قارشى تۇرۇپ، مەيدانغا چىقىدىغان قاتلامنىڭ ئەڭ ئاساسلىق كۈچلىرىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈنمۇ ئۇلاردىن كوپ كىشىلەر ھوكۇمەتنىڭ قىيىن-قىستاقلىرىغا دۇچ كېلىدۇ. دۇنياۋى تارىخچى ماھىرلاردا بايان قىلىنىشىچە: 1950-1972-يىللار ئارىسىدا ئولۇم جازاسى بىلەن يوقىتىلغان ئۇيغۇرلارنىڭ سانى 360،000دىن ئاشىدۇ. خوشنا دولەتلەرگە ئىلتىجا قىلىپ چىقىپ كەتكەنلەرنىڭ سانى 100،000دىن ئارتۇق. 500،000دىن كوپرەك كىشى ئەمگەك بىلەن ئوزگەرتىش دەپ ئاتىلىدىغان تۈرمە-لاگېرلاردا قاماقتا. شەرقىي تۈركىستاندىكى «ئەمگەك بىلەن ئوزگەرتىش لاگېرلىرىنىڭ سانى ۋە لوپنۇردا ئاتومنىڭ تەسىرى بىلەن تەجرىبە-سىناق قىلىنىپ ئولۇۋاتقانلارنىڭ سانى مەلۇم ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاتومنىڭ تەسىرى بىلەن ھەر خىل ئاغرىقلار تارقالدى. بەزى خەنسۇ دوختۇرلىرىنىڭ ئىقرار قىلىشىچە بولۇپمۇ تېرە راك كېسىلى كوپ تارقالغان. 1988-يىلى 25-مارت كۈنى ئۈرۈمچى رادىئوسىدا جىگەر كېسىلىگە مۇپتىلا بولغانلارنىڭ سانى 122،000گە يەتكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ 54 پروتسېنتى شۇ كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولغانلىقىنى ئېلان قىلدى.

مۇسۇلمانلارنىڭ سانى كوپەيمەستىن بەلكى تۆۋەنلەپ كېتىشىگە سەۋەب بولغان مۇشۇنداق ئېغىر شارائىتتا ۋە خىتاي ھوكۇمىتى «ش ئۇ ئا نى گۈللەندۈرۈشكە ئىشچى كۈچى كام» دېگەن باھانە بىلەن بۇ جايغا مىلليونلىغان خىتاي مۇھاجىرلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش دولقۇنىنى قوزغاۋاتقان ھازىرقى پەيتتە، 1988-يىلى 7-ئايدىن ئېتىۋارەن شەرقىي تۈركىستاندا تۇغۇتنى چەكلەش قانۇنىنى يۈرگۈزدى. خىتاي ھوكۇمىتىنىڭ پۈتكۈل ئىنسانىيەتكە يات بولغان مۇنداق ھەرىكەتلەرنى يۈرگۈزۈشىدە شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنىڭ ئىسلامىي شەخسىيىتىنى، ئىنقىلاۋى ئەنئەنىسىنى ھەتتا ئوزىنى يوقىتىپ، ئۇلارنى خەنسۇلارغا پۈتۈنلەي ئاسسىمىلاتسىيە قىلىۋېتىشكە ئالدىراشتىن باشقا مەخسىدى بارمۇ؟ ئەلۋەتتە، يوق!

ئالتىنچى باپ

شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ خىتاي يەرلەشتۈرۈش ھەركىتىگە قارشى كۈرەشلىرى

جۇڭگولۇقلارنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئوز ئادەملىرىنى يەرلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرىگە يەر ئىگىلىرىنىڭ ئومۇمىيۈزلۈك قارشى تۇرۇشى جۇڭگو كومپارتىيەسىنىڭ ھوكۇمرانلىقىدىن بۇرۇنلا باشلانغان ئىدى. 1930-يىللاردا قۇمۇلدا كوتۇرۇلگەن خوجانىياز ھاجىم ئىنقىلاۋىمۇ خىتايلارنىڭ شەرقىي تۈركىستان زېمىنىغا ئورۇنلىشىشىغا قارشى ئېلىپ بارغان نارازىلىق كۈرەشلىرىدىن بىر نەمۇنە ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن مۇنداق قارشىلىق كۈرەشلىرى ھەر خىل شەكىللەردە بولۇپ ئوتتى. سەيپىدىن ئەزىزى 1957-يىلى 16-سېنتەبر كۈنى ئۈرۈمچى رادىئوسىدا سوزلىگەن نۇتقىدا ئۇنىڭغا ئىشارەت قىلىپ، مۇنداق دەيدۇ: «سوتسىيالىزمغا قاراپ ئېقىۋاتقان موشۇ دەۋرىمىزدە يەرلىك ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى، خۇسۇسەن زىيالىلار ئارىسىدىكى خىتايغا قارشى ھەرىكەتلەر يىللاردىن بېرى كۈچىيىپ كەلمەكتە. ئۇلار جۇڭگولۇقلارغا قارشى دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرىنى ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ ۋە جۇڭگولۇقلارنى چەتئەللىكلەر دەپ قارايدۇ. بەزى يەرلىك تەرەپبازلار خىتايلارنى يۇرتىمىزدىكى بالايى-ئاپەتلەرنىڭ سەۋەپچىسى دەپ ساناپ، ئۇلارنى بۇ يەردىن قوغلاپ چىقىرىشقا تىرىشىۋاتىدۇ. بۇ مەخسەتلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن پۇرسەت كۈتۈۋاتقان بەزى گۇرۇھلار جۇڭگونى مۇستەملىكىچى دولەت، جۇڭگولۇقلارسىزمۇ سوتسىيالىزمنى بەرپا قىلىش ئەمەلگە ئاشىدۇ دەپ قارايدۇ».

لىدىيا خولۇبنىچى مۇنداق دەيدۇ: «1958-يىلى جۇڭگودىن ئايرىلىپ، مۇستەقىللىق تەلەپ قىلغان بىر قانچە يەرلىك كوممۇنىست ئەمەلدارلارنىڭ ئىسىملىرى بايان قىلىندى. ئۇلار زىيا سەمەدىي، ئىبراھىم تۇردى، ئابدۇرېھىم ئەيسا ۋە باشقىلار ئىدى».

غەربىلىك كۈزەتكۈچىلەرنىڭ مۇلاھىزە قىلىشىچە ئىلى قازاق ئاۋتونوم ئوبلۇسىدا يۇقىرى دەرىجىلىك رەھبىرى خادىملارنىڭ ئىشتىن چەتلەشتۈرۈلۈشىمۇ، ئۇلاردا مۇستەقىللىك كوز قاراشلىرىنىڭ بارلىقى توپەيلىدىن بولغان. يەرلىك گېزىت خەۋەرلىرى كوممۇنىستىك پارتىيە سېپىدە بولۇنۇشنىڭ بارلىقىنى تەكىتلەيدۇ. چۈنكى ئۇلارنىڭ ئارىسىدا سىياسىي كوز قاراشتا ھەر خىللىق ئالامەتلىرى بايقالدى. ئۇلار توۋەندىكىلەرنى ئوز ئىچىگە ئالىدۇ: شەرقىي تۈركىستان جۇڭگونىڭ بىر قىسمى ئەمەسلىكىنى تەكىتلەش، يەرلىك كوممۇنىستلارنىڭ جۇڭگودىن ئايرىلىپ، سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى جۇمھۇرىيەتلەردەك قوشما جۇمھۇرىيەت ئىتتىپاقى ئىچىدە مۇستەقىل جۇمھۇرىيەت قۇرۇشنى تەلەپ قىلىش ۋە بۇ رايوننىڭ زورلۇق بىلەن «شىنجاڭ» دەپ ئاتىلىپ قالغان نامىنى ئۇيغۇرستان ياكى شەرقىي تۈركىستان دەپ ئوزگەرتىشنى تەلەپ قىلىش ۋە ھاكازالار.

مەملىكەتلىك مىللەتلەر كومىتېتىنىڭ باشلىقى ليو كونىڭ شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ جۇڭگولۇقلارغا بولغان ئەيىپلىرىنى، ئۇلارنىڭ ئىستىقلال تەلەپ قىلىدىغانلىقلىرىنى ۋە ئۇلارنىڭ يۇرتلىرىغا جۇڭگولۇقلارنى يەرلەشتۈرۈشنى توختىتىشنى تەلەپ قىلىدىغانلىقلىرىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇ شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ سوزلىرىنى توۋەندىكىچە نەقىل كەلتۈرىدۇ: «ھەتتا سوتسىيالىزمدىن ئايرىلساقمۇ، مۇستەقىللىقنى خالايمىز. رايونىمىزغا كېلىدىغان مۇھاجىرلار يەنە داۋام قىلىدىغان بولسا، چېگرالنى تاقايمىز. خەنسۇ كادىرلار بۇ يەردىن چىقىپ كەتكەندىلا، ئاندىن ئاۋتونومىيە ھوقۇقىدىن بەھرىمەن بولغىلى بولىدۇ، ئامما ئۇلار بۇ رايوندىن چىقىپ كەتمەيدىكەن بۇ رايوندا ھەرگىزمۇ ئاۋتونومىيە ھوقۇقى تولۇقلانمايدۇ، ئاۋتونومىيە قانۇنى ئەمەلگە ئاشمايدۇ».

شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ جۇڭگونىڭ خەنسۇلارنى يەرلەشتۈرۈشنى توختىتىشنى تەلەپ قىلىشى ئۇلارغا كېلىدىغان خەتەرلەرنىڭ ئاقىۋىتىنى سېزىشى بىلەن بىللە باشلاندى. 1964-يىلى 4-ئىيۇل كۈنى تەيۋەن ئاگېنتلىقلىرى بەرگەن خەۋەردە كوممۇنىستىك ھوكۇمرانلىققا قارشى 800دىن ئارتۇق ئىنقىلاۋىي ھەرىكەتنىڭ 1963-1964-يىللىرىچە بولغان ئارلىقتا يۈز بەرگەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. بۇ ۋاقىئەلەر گەرچە ماۋزېدۇڭنىڭ ۋاقتىدىكى قالتىق دەۋردە يۈز بەرگەن بولسا، دېڭشاۋپىڭنىڭ سىرتقا ئىشىك ئېچىۋاتقان ھازىرقى دەۋرىدىمۇ ۋەزىيەت ئانچە ئوڭشالمىغان. چۈنكى خوۋۇپ-خەتەر ھېمىشە كوز ئالدىڭدا تۇرماقتا، زۇلۇم داۋام قىلماقتا، ئاسسىمىلاتسىيە سىياسىتى بۇرۇنقىدىنمۇ تېزرەك ۋە كۈچلۈكرەك ئۈرگۈزۈلمەكتە.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق پارتىيە كومىتېتىنىڭ سابىق كاتىۋى ۋاڭ ئېنماۋ گۇرۇھلار ئارىسىدا ئايرىمچىلىق بارلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇ «ۋاشىنگتون پوست» گېزىتىگە بەرگەن ئۇختۇرۇشىدا مۇنداق دەيدۇ: «ھەقىقەتەن ئۇ جايدا (شەرقىي تۈركىستاندا) خەنسۇلار بىلەن ئاز سانلىق مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئايرىمچىلىق بار. ئۇلار ئىقتىسادىي جەھەتتىن تەڭ ئەمەس. ئايرىمچىلىق يۈز بەرگەن ھامان ئىككى تەرەپ ئارىسىدا قارشىلىق يۈز بېرىدۇ». جىم مان ئوزىنىڭ «ئۇيغۇرلار تەڭلىك ئىزدەيدۇ» ناملىق ماقالىسىدا مۇنداق دەپ يازىدۇ: «قەشقەردە خەنسۇلارنىڭ كوپ قىسمى يېڭى ئويلەردە ئولتۇرىدۇ، ئامما ئۇيغۇرلار كېسەكلەردىن سېلىنغان كونا ئويلەردە ياشايدۇ. ئۇ ئويلەردە سۇ تۇرۇبىلىرىمۇ يوق». خەنسۇلار بۇ تەۋەگە يالاڭ ئاياق دېگۈدەك كېلىدۇ، ئارىدىن ئاز ۋاقىت ئوتۇپ، بىرەر مەھكىمىگە باشلىق بولىدۇ، ئاندىن كوممۇنىستىك پارتىيە يەرلىك كومىتېتىنىڭ ھەيئەت ئەزاسى بولۇپ قالىدۇ.

شەرقىي تۈركىستاندا يۈز بېرىۋاتقان ۋاقىئەلەر يەر ئىگىلىرىگە قارشى باسقۇنچى گۇرۇھلار بىلەن ھوكۇمەت دائىرىلىرىنىڭ تىل بىرىكتۈرۈشىدىن كېلىپ چىققان. 1987-يىلى 18-سېنتەبىردە گۇاڭجۇ شەھىرىدە 100دىن ئارتۇق ئۇيغۇر ساقچىلارنىڭ بەزى ئۇيغۇرلارنى ئۇرغانلىقىنىڭ سەۋەبىنى سۈرۈشتە قىلىش ئۈچۈن شەھەرلىك ھوكۇمەت ئىدارىسىنىڭ ئالدىغا توپلىنىپ، نارازىلىق بىلدۈرىدۇ. كېيىنكى يىللاردا خىتاي مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە ۋە جۇڭگو مۇھاجىرلىرىغا قارشى بىر قانچە قېتىملىق قانلىق توقۇنۇشلار يۈز بەردى. بىر ئۇيغۇرنى خەنسۇلار ئۇرۇپ ئولتۇرگەن سەۋەبىدىن ئۇيغۇر ياشلىرى توپلىنىپ، خەنسۇلارنىڭ ئويلىرىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلار ئىشلەيدىغان مەھكىمىلەرگە باستۇرۇپ كىردى. توقۇنۇش ئوۋج ئالغاندا پارتىيە كومىتېتىنىڭ كاتىۋى ۋاڭ فىڭ بىلەن شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق خەلق ھوكۇمىتىنىڭ رەئىسى ئىسمائىل ئەمەت ئارىلىشىپ، ئاران بېسىپ قويدى. شۇنىڭدىن كېيىن، 1980-يىلى ئوكتەبىردە قەشقەردە بىر خىتاي ئەسكىرى ئوزىنىڭ يېنىدا ئىشلەيدىغان بىر ئۇيغۇرنى ماشىنىدا باسۇرۇۋېتىدۇ. ئۇيغۇر خەنسۇ ئەسكەردىن ئوزىنىڭ ئىش ھەققىنى تەلەپ قىلغان ئېكەن. خەلق سوتى ھېلىقى خەنسۇغا ئولۇم جازاسى ھوكۇم قىلىدۇ. ئامما جۇڭگو خەلق ئازاتلىق ئارمىيىسى قىسىملىرى بۇ ھوكۇمنى ئىجرا قىلىشقا قاتتىق قارشى تۇرىدۇ، ئەگەر ھوكۇم ئىجرا قىلىنسا، پۈتۈن شەھەر خەلقىنى ئوققا تۇتۇش ھەققىدە تەھدىت سالىدۇ. شۇ سەۋەپتىن قەشقەر خەلقى خىتاي ئەسكەرلىرىگە، جۇڭگو مۇھاجىرلىرىغا قارشى قوزغىلىدۇ. ئارىدىن بىر قانچە كۈن ئوتكەندە 6 گۇرۇپپا ئەسكەر يېتىپ كېلىپ، پۈتۈن شەھەرنى قورشاۋالىدۇ. ۋە خەلقنى باستۇرىدۇ. 1981-يىلى فېۋرالدا قارغىلىق ناھىيەسىدە، 1981-يىلى مايدا پەيزىۋاتتا، 1982-يىلى خوتەندە خەلقنىڭ مىللىي كەمسىتىشقا، زۇلۇمغا قارشى كوتىرىلىشلىرى بولدى. ئارقا-ئارقىدىن پارتلىغان بۇ خەلق قوزغىلاڭلىرى جۇڭگولۇق مۇھاجىرلارنى ئوزى كەلگەن يەرلىرىگە قايتىشنى تەلەپ قىلىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇنىڭدەك 1980-يىلى ئوكتەبىردە ئاقسۇ خەلقى قوزغالغاندا، جۇڭگو ھوكۇمىتى بۇ مەسىلىنى ئوزلىرى بىر تەرەپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى. شۇنىڭ بىلەن دېڭ شياۋپىڭ 1981-يىلى 10-ئاۋغۇستتىن 18-ئاۋغۇستقىچە بولغان مۇددەتتە شەرقىي تۈركىستانغا كەلدى. ئۇ بارلىق ئەھۋاللاردىن ۋاقىپ بولدى. ئۇ ئۇيغۇرلارنىڭ جۇڭگو ھوكۇمرانلىقىغا بوي ئەگمەيدىغان مۇستەھكەم ئىرادىسىنى ۋە مۇستەقىللىققا بولغان ئىنتىلىشىنى كورگەندىن كېيىن بۇ باش ئەگمەس ئۇيغۇرلارنىڭ ھەر قانداق قارشىلىق ھەرىكەتلىرىنى قەتئىي تۈردە قاتتىق باستۇرۇشقا كەسكىن بۇيرۇق بەردى.

شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ جۇڭگو مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە، جۇڭگونىڭ بۇ تەۋەگە خەنسۇلارنى يەرلەشتۈرۈش سىياسىتىگە قارشى تۇرۇپ ۋە جۇڭگو مۇھاجىرلىرىنىڭ چىقىپ كېتىشلىرىنى تەلەپ قىلىپ، شۇنىڭدەك ئوزلىرىنىڭ مۇستەقىللىقىنى ئېلىش ئۈچۈن ئېلىپ بارغان ئىنقىلاپلىرىدىن تاشقىرى 1985-يىلى 12-دېكابر كۈنى ئۈرۈمچىدە مۇسۇلمان ستۇدېنتلار نامايىش قىلدى. بۇ نامايىشنىڭ كوتۈرۈلۈشىدىكى ئاساسىي سەۋەپ: جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ ئىسمائىل ئەمەتنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاۋتونوم رايونلۇق خەلق ھوكۇمىتىنىڭ رەئىسلىك لاۋازىمىدىن ئېلىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئوزلىرىگە ئىشەشلىك بولغان ۋە خوشامەتچىلىكى بىلەن تونۇلغان تومۇر داۋامەتنى تەيىنلىگەنلىكى ئىدى. بۇ نامايىش ئۈرۈمچىدە بىر قانچە كۈن داۋام قىلدى. كېيىنرەك بېجىن، شاڭخەيلەردىكى شەرقىي تۈركىستانلىق ستۇدېنتلارمۇ نارازىلىق نامايىشلارنى ئۇيۇشتۇردى. جۇڭگو ھوكۇمىتى ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ نامايىشلىرىدىن، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ توۋەندىكى كەسكىن تەلەپلىرىنى قويالىشىدىكى جۇرئىتىدىن ناھايىتى چوچىدى. ئوقۇغۇچىلارنىڭ تەلەپلىرى توۋەندىكىچە ئىدى:

1) شەرقىي تۈركىستاندا ئاتوم سىنىقىنى توختىتىش.

2). خەنسۇلارنى بۇ يەرگە يوتكەپ ئورۇنلاشتۇرۇشنى توختىتىش ۋە جازا لاگېرلىرىنى تاقاش.

3) شەرقىي تۈركىستاندا تۇغۇتنى چەكلەشنى توختىتىش.

4) يەرلىك ھوكۇمەت ئەزالىرىنى تەيىنلەشتە ئەركىن سايلام ئوتكۈزۈش،

5) زاۋود - فابرىكىلار مۇسۇلمانلارنىڭ ئىشلىشىگە شارائىت يارىتىش،

6) شىنجاڭ ئۇيغۇر رايونلۇق ھوكۇمەت ئوز بايلىقلىرىدىن ئوزى پايدىلىنىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇش،

7) شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىقتىسادىي ۋە ئىلمىي جەھەتلەردىن تەرەققىي قىلىشىغا ئىمكانىيەت بېرىش.

تاشكەنتلىكلەر خەيرىخاھلىقى

ئۆتكەن يىلى دېكابىر ئېيىدا قەشقەر تەۋەسىدە يۈز بەرگەن قاتتىق يەر تەۋرەش تەبىئىي ئاپىتى نەتىجىسىدە ئاھايىتى كۆپ ۋەتەنداش ۋە قېرىنداشلىرىمىزنىڭ ئۆي-جايلىرى ۋەيران بولۇپ، ئادەم ئۆلۈمى، ماددىي ۋە مەنىۋى زەرەر كۆرگەنلىكى ھەممىزگە مەلۇم، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان چەتئەلدىكى: سەئۇدىيە ئەرەبىستانى ۋە تۈركىيەدىكى ۋەتەنداش قېرىنداشلار ياردەم قولىنى سوزۇپ، ئۇلارنى ماددىي ۋە مەنىۋى جەھەتتىن قوللاپ-قۇۋۋەتلەپ، ئۆزلىرىنىڭ خالىسانە ياردەملىرىنى كۆرسەتكەن ئىدى.

ئۆزبەكىستاندا ياشاۋاتقان ۋەتەنداشلارمۇ ئۆزلىرىنىڭ قېرىنداشلىرىغا بولغان مېھرى-ساخاۋىتىنى بىلدۈرۈپ، دوختۇر شامىل ئالماسبېكوۋ، ئۇيغۇر مەدەنىي مەركىزىنىڭ رەئىسى لېۋەم يۈسۈپوۋ باشچىلىقىدا 18 مىللىون سوم ياردەم پۇلى توپلاندى.

بۇ پۇلغا ئۆزبەكىستان «قىزىل يېرىم ئاي» جەمئىيىتى ئارقىلىق قەشقەردىكى تەبىئىي ئاپەتكە ئۇچرىغان ئۆز قېرىنداشلىرىغا تۇرمۇش ئۈچۈن زۆرۈر بولغان كىيىم-كېچەك، ئورۇن-كۆرپە سېتىپ ئېلىپ ئۇلىنى 26-مايدا تاشكەنتتىكى ئۇيغۇر مەدەنىيەت مەركىزىنىڭ رەئىسى لېۋەم يۈسۈپوۋ تاشكەنت جامائەتچىلىكى نامىدىن قەشقەرگە ئاپىرىپ، ئۆز قولى بىلەن ئاپەتكە ئۇچرىغان قېرىنداشلارغا تارقىتىپ بەرگەن ئىدى.

ئۇيغۇر خەلقى ئۆزبەكىستان خەلقلىرىنىڭ بۇ قېرىنداشلىق خالىسانە ياردەملىرىگە ئۆز مىننەتدارچىلىقىنى بىلدۈرۈپ، بۇ خىل قېرىنداشلىق ئالاقىلارنى تېخىمۇ كۈچەيتىش ۋە مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئۆزبەكىستان «قىزىل يېرىم ئاي» جەمئىيىتىنىڭ رەھبەرلىرىنى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى «قىزىل يېرىم ئاي» جەمئىيىتى ئۈرۈمچىگە دوستلۇق سەپىرىگە تەكلىپ قىلغان ئىدى.

ئەينە شۇ تەكلىپكە بىنائەن بۇ يىلى سېنتەبىردە شىنجاڭغا ئۆزبەكىستان «قىزىل يېرىم ئاي» رەھبەرلىرى بىلەن بىرگە بۇ خىل قېرىنداشلىق ياردىمىنى ئاكتىپ ئۇيۇشتۇرغان تاشكەنتتىكى ئۇيغۇر جامائەتچىلىك ۋەكىللىرىمۇ بارماقچى.

قەشقەرگە بارغان لېۋەم يۈسۈپوۋنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا ئۇ يەردىكى ئۇيغۇر خەلقى يەنىمۇ كۆپ ماددىي ۋە مەنىۋى ياردەمگە مۇھتاج ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى.

بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان بىر توپ ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى قەشقەر خەلقىگە يەنە بىر قېتىم ماددىي ياردەم ئۇيۇشتۇرۇش تەكلىۋىنى ئوتتۇرىغا قويدى ۋە بۇ تەكلىپ ئاھالىي تەرىپىدىن بىر ئېغىزدىن قوللاپ-قۇۋۋەتلەندى.

دوختۇر شامىل ئالماسبېكوۋ باشچىلىقىدا ئىئانە توپلاش ھەيئىتى تەشكىل قىلىندى. بۇ ھەيئەت جىددىي ھەرىكەت قىلىپ، ئۆزبەكىستاندىكى گېزىت ۋە رادىيو، تېلېۋىزىيە ئارقىلىق ھەر مىللەت خەلقىگە مۇراجىئەت قىلغان ئىدى. بۇ قەشقەر پاجىئەسىدىن خەۋەر تاپقان بىر قاتار كارخانە، فىرمىلار ۋە مەسچىت جامائەتلىرى ئۆز ئىئانە ۋە خەيرىخاھلىرىنى توپلاپ قېرىنداش قەشقەر خەلقىگە ئۆز ياردەم قولىنى سۇندى ۋە سۇنماقتا. بۇ خەيرلىك ئىشنى ئوتتۇرا ئازىيەدە ياشاۋاتقان بارلىق ساخاۋەتلىك كىشىلەر ماددىي جەھەتتىن قوللاپ-قۇۋۋەتلەيدۇ دېگەن ئىشەنچ ۋە ئۈمىت بىلەن سىز ئەزىز قېرىنداشلارغا گېزىت ئارقىلىق مۇراجىئەت قىلىۋاتىمىز.

ئىريان توختىيېۋ.
تاشكەنت شەھىرى.

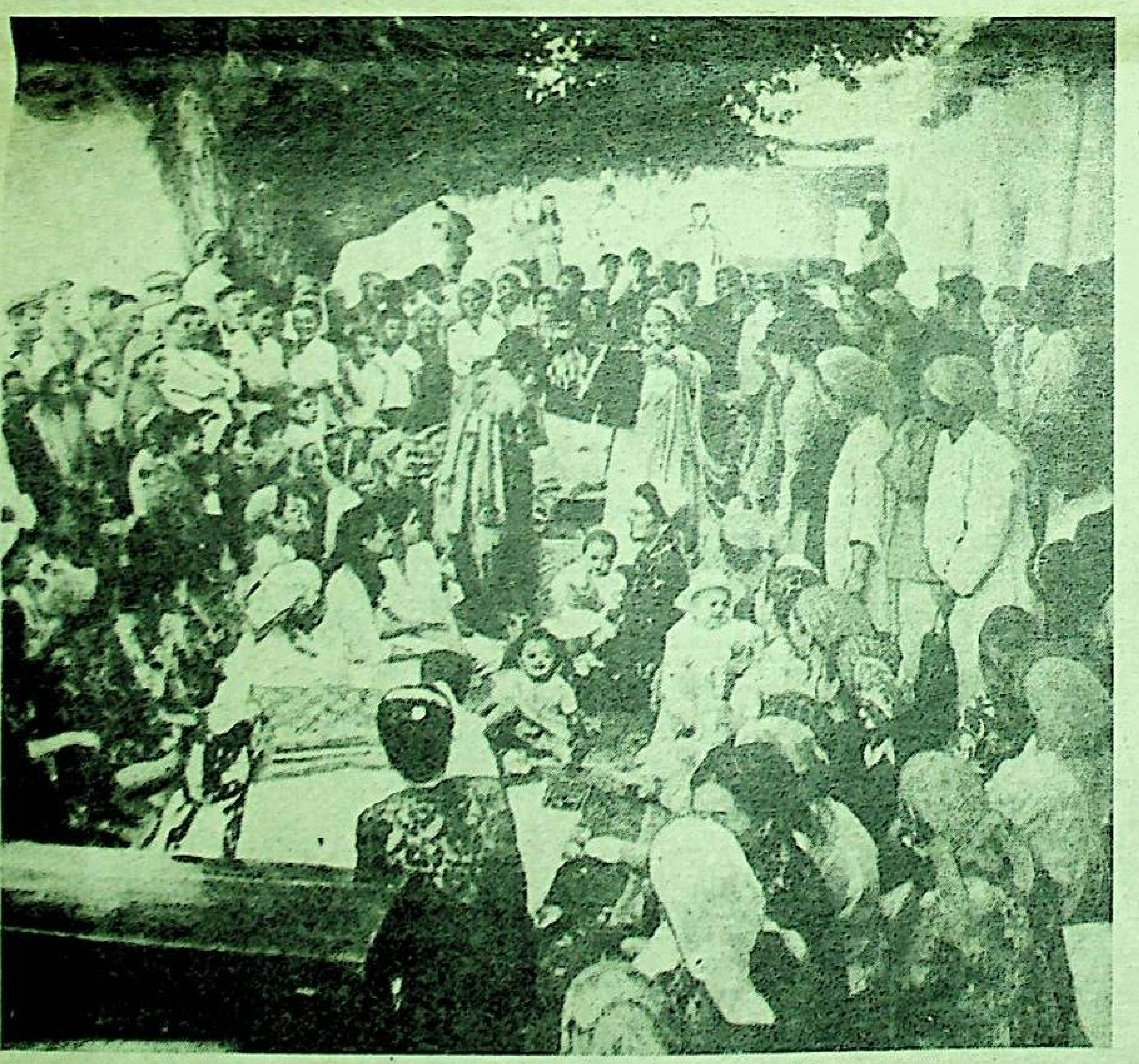

غۇلجىدا توي.

پ. ئەخمەتنىڭ رېپرودوكسىيەسى.

ئادەم يەرلەشتۈرۈشى

لېكىن، ئەپسۇسكى، شەرقىي تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلارنىڭ بۇ تەلەپلىرى ھېچ بىر ئېتىبارغا ئېلىنمىدى. جۇڭگو ھۆكۈمىتى نامايىش قىلغان ئوقۇغۇچىلارنى قوراللىق تەھدىت بىلەن تارىتىۋەتتى ۋە ئۇلارنىڭ باشچىلىرىنى قولغا ئالدى. شۇنداق قىيىن ئەھۋال ئاستىدىمۇ مۇسۇلمانلار يەنىلا ئۈمىدسىزلەنمىدى، بەلكى ئۇلارنىڭ ئۆز ھەق-ھوقۇقلىرىنى تەلەپ قىلىشتىكى مۇستەھكەم ئىرادىسى ئېشىمۇ كۈچىيىپ كەتتى. 1988-يىلى 15-ئىيۇن كۈنى ئۈرۈمچىدە يەنە بىر قېتىم نامايىش كۆتۈرۈلدى. ئۇ چاغدا 1000غا يېقىن ئوقۇغۇچى تەشكىللىنىپ، ئۈرۈمچى كوچىلىرىنى ئايلاندى. ئۇلارنىڭ تەلەپلىرى: خىتايلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىن چىقىپ كېتىشى، ئۇغۇتنى چەكلەش قانۇنىنى چەكلەش ۋە شىنجاڭ دارىلفۇنۇنىدا يولغا قويۇلغان مۇسۇلمان ئوقۇغۇچىلارنى يېمەك-ئىچمەك ۋە يېتىپ-قوپۇشتا خەنسۇلار بىلەن قوشۇۋېتىشتىن ئىبارەت ھەددىدىن ئاشقان بىمەنە قائىدىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشتىن ئىبارەت ئىدى. چۈنكى بۇنداق بىرلەشتۈرۈش ئۇلارنىڭ دىنىي ئېتىقادى، ئۆرپ-ئادىتىگە زىت كېلەتتى.

1988-يىلىنىڭ ئاۋغۇست ئايلىرىدا شەرقىي تۈركىستاندا ھۆكۈم سۈرىۋاتقان ھۆكۈمەت دائىرىلىرى جۇڭگو كوممۇنىستىك ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى بولغان ھەر قانداق نامايىش ياكى ئىستىقلال تەلەپ قىلىش ھەرىكەتلىرىنى قەتئىي باستۇرۇش ۋە جۇڭگولۇق مۇھاجىرلار بىلەن يەرلىك خەلق ئارىسىدا مىللىي دۈشمەنلىك، زىددىيەتنى ئۇچۇق ئېلىشنى تەكىن توشۇش ھەققىدە جىددىي قارار قوبۇل قىلدى. ئامما باستۇرۇشلارغا قارشىلىق ھەرگىزمۇ توختىمىدى. مىللىي ئازادلىق ئىنقىلاب بوشتۇگى بولغان ئىلى تەۋەسىدە قارشىلىق ھەرىكەتلىرى بولۇپ تۇردى. 1988-يىلى 22-ئاۋغۇستا شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ ماۋزۇسى ئۆسى جاپابىل سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئىلى تەۋەسىدىكى مۇسۇلمانلارنى جۇڭگو ھۆكۈمىتىگە قارشى قوزغىلىشقا قۇترىتاتتى، دەپ قارىلىدى. 1988-يىلى 30-ئاۋغۇستا جۇڭگو ھوكۇمىتى سوۋېت ئىتتىپاقىنى ئۇ جايدىكى (شەرقىي تۈركىستاندىكى) مۇستەقىللىك تەلەپ قىلىش ھەرىكەتلىرىنىڭ ئاقىۋىتىدىن ئاگاھلاندۇردى.

يەتتىنچى باپ

ئاخىرقى دەۋردە جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئادەم كوچۇرۇشى

دېڭ شياۋپىڭ 1978-يىلى جۇڭگونىڭ ھاكىمىيەت نوقتىسىنى ئۆز قولىغا ئېلىۋالغاندىن باشلاپ، جۇڭگو سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي تەرەپلەردىن نىسپىي كەڭچىلىك تەرىپىگە قاراپ مېڭىۋاتىدۇ. ماۋ بۇ مەدەنىيەت ئىنقىلاۋى مەزگىلىدە ماۋزېدۇڭ ۋە «تۆرت كىشىلىك گۇرۇھ» قوللانغان تەرەپبازلىق سىياسەتنىڭ تەسىرلىرىنى تازىلاش ئۈچۈن ئىدى. چۈنكى ئۇ مەزگىللەردە جۇڭگو خەلقى باشقا خوشنا ئەللەرگە قارىغاندا ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتلەردىن ھېچ بىر تەرەققىي تاپالمىدى. ھازىرقى ھوكۇمرانلىق غەربىي دۆلەتلىرىدىن زامانىۋىيلىشىش تەرەققىياتىنى ئۆگىنىش، تېخنىكىسىنى يۆتكەش، خىتاينىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا تىجارەت ئىشلىرىنى گۈللەندۈرۈش ۋە چېكىدىن ئاشقان سىياسىي، ئىجتىمائىي ۋە ماددىي زۇلۇملارنىڭ دەستىدىن قاخشىغان خەلقنىڭ جۇڭگو دائىرىلىرىگە بولغان ئىشەنچىسىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن بىر ئاز دىنىي ۋە شەخسىي ئەركىنلىكلەرنى بېرىش ئارقىلىق خەلقنى ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي جەھەتلەردىكى تۇۋەنلىكتىن، ئامراتلىقتىن قۇتقۇزۇشتا، ئۇمۇمىي سىياسەتلەردە بىر قاتار ئۆزگەرتىش ئېلىپ بېرىش ۋە مۇستەملىكىلىك ئىستىبدادىنى بىر ئاز يېنىكلىتىش ئۈچۈن كۈچ چىقىرىۋاتماقتا. لېكىن بۇنداق ئىقتىسادىي، ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەر ۋە ئازىراق سىياسىي ئەركىنلىكلەر ھەرگىزمۇ سوتسىيالىزمنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى مەقسەت قىلمايدۇ. بەلكى بۇ ئۆزگىرىشلەر ئۇلارنىڭ ئۈزۈكچە مەدەنىي تەرەققىيات ۋە كەڭ تاشا ياشايدىغان كوممۇنىستىك تۈزۈم ۋە قانۇننىڭ بۇزۇلغاللىقىدىن كېلىپ چىققان خاتالىق ۋە يېتەرسىزلىكلەرنى تۈگىتىۋېلىش ئۈچۈن كېرەك بولۇپ قالغاندۇر.

جۇڭگونىڭ ھازىرقى سىياسىتىنىڭ تۆۋەندىكى سەۋەبلەر ئۈچۈن ئالاھىدە ئەھمىيىتى بار:

1) شەرقىي تۈركىستان بولسا سابىق سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى غەربىي تۈركىستان، ئافغانىستان، پاكىستان ۋە كەشمىر قاتارلىقلار بىلەن چېگرالىنىدۇ. ئۇنىڭ كەينىدە ئوتتۇرا شەرق بولۇپ، بۇلار ئىجتىمائىي، مەدەنىي ۋە تارىخىي بىرلىك بىلەن ئاھالىلىرىنى باغلاپ تۇرىدىغان ئىسلام رايونلىرىدۇر. ئۇلارغا ئېتىۋار بېرىش تۆۋەندىكى نەتىجىلەرنى كەلتۈرىدۇ:

ئا) ئىسلام دۇنياسىغا جۇڭگونىڭ تاشقى قىياپىتىنى ياخشى كۆرسىتىدۇ. جۇڭگونىڭ سىياسىي غەرەزلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا شارائىت يارىتىدۇ. بولۇپمۇ شەرقىي تۈركىستان قونجىراپ ئېغىزى ئارقىلىق جۇڭگونىڭ غەربىي ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق قىسقا يولى بىلەن ھىندى ئوكيانغا يېتەلەيدىغان ئاساسلىق دەرۋازىسىدۇر...

ب) ئىچكى شارائىتلارنى تولۇقلاش ئارقىلىق ئىسلام دۇنياسىدا ئۇۋج ئېلىۋاتقان ئىسلام ھەرىكەتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا بولىدىغان تەسىرىنى ئازايتىش. بۇ پىلان پەقەت ئىقتىسادىي ئەھۋاللارنى ياخشىلاش، دىنىي، ئىجتىمائىي پائالىيەتلەر بىلەن چەكلىك ھالدا شوغۇللىنىشقا يول قويۇش. شۇنىڭدەك مۇسۇلمانلار بىلەن باشقىلار ئارىسىدىكى ئايرىمچىلىقلارنى پەسەيتىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ.

2) سوۋېت ئىمپېرىيەسى ئەسكەرلىرى ئافغانىستاندىن يېڭىلىپ چېكىنگەندىن كېيىن ئافغان مۇجاھىدلىرىنىڭ ئىسلامىي ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىشتا غەلىبە قازىنىشى ئىزىلگەن مۇسۇلمانلارنى جۇڭگو مۇستەبىت ھاكىمىيىتىگە قارشى ئىنقىلاپ قىلىشقا ئىلھاملاندۇرۇپ، ئۇلارنى ئىسلامىي جىھادلارنىڭ ئىبرەتلىرى ئارقىلىق شىجائەتلەندۈردى.

3) سوۋېت ئىتتىپاقىنىڭ ئافغانىستانغا ئەسكەر كىرگۈزۈشى ۋە ئۇنىڭ قوراللىق كۈچلىرىنىڭ 1956-يىلى ۋېنگرىيە، 1968-يىلى چېخوسلوۋاكىيەگە بېسىپ كىرگەنلىكى، ئۇنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا قوشۇن كىرگۈزۈپ، مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ئىنقىلاپ قوزغاش ئاماسىنى كۈچلەندۈرەتتى. خۇسۇسەن سوۋېت ئىتتىپاقىدىكى 300 مىڭغا يېقىن شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ خىتاي ھوكۇمرانلىقىدىن ئۆز ۋەتىنىنى ئازات قىلىشقا بولغان ۋەتەنپەرۋەرلىك ھەرىكەتلىرى خېلە كۈچلۈك ئىدى.

(داۋامى بار).

رەھمەتۇللا رەھمەتى

جۇڭگونىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ئادەم يەرلەشتۈرۈشى

(ئاخىرى، بېشى ئوتكەن سانلاردا).

4) شەرقىي تۈركىستان ئوزىنىڭ ستراتېگىيەلىك ئورنى، يەر-زېمىن شارائىتى، ھېساپسىز بايلىقى ۋە زىرائەتچىلىك ئىمكانىيەتلىرى بىلەن جۇڭگونىڭ خام ئەشيا بازىسى، ئىختىسادىي پايدىلىنىش ئورنى، خەنسۇ ئاھالىسىنى يەرلەشتۈرۈشكە ۋە ياقا يۇرتلارغا قەدەر كېڭەيتىشكە قولايلىق بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. 19-ئەسىردىكى ختاي سىياسىتىنىڭ پىلانى ئەينە شۇنداق ئىدى. 1964-يىلى ماۋزېدۇڭنى «شىنجاڭ جۇڭگونىڭ ئايرىلماس بىر پارچىسى» دەيدىغان ھەقسىز دەۋالارنى قوزغاپ چىقىشقا تۈرتكە بولغان ئەرسىمۇ مانا ئەشۇ پىلان ئىدى. لىۋ فېخۋانىڭ «بۈگۈنكى جۇڭگونىڭ قىسقىچە تارىخى» دېگەن ئەسەرىدىمۇ موشۇ دەۋا كوتۈرۈلگەن. بۇ ئەسەر بېيجىڭدا 1952-54-57-يىللىرى ئارقا-ئارقىدىن نەشر قىلىندى.

ختاي سىياسىتىنىڭ بۈگۈنكى ۋە كەلگۈسىدىكى مەخسەتلىرىگە چۈشۈنۈپ يېتىش مەسىلىسى جۇڭگولۇقلارنىڭ تارىخىنى ھەر دايىم ئەستايىدىللىق بىلەن تەتقىق قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. چۈنكى تارىخ بولسا ئۇ بىر-بىرىگە زەنجىرسىمان باغلانغان ئەرسىدۇر. جۇڭگولۇقلار ئەزەلدىنلا ئوز تارىخىنى يېزىپ قالدۇرغان خەلقلەردۇر. ئۇلار ھېمىشەم باشقىلارنىڭ زېمىنلىرىدا يىلتىز تارتىش، كېڭەيتىش ئىبارەت ئەجداتلىرىنىڭ پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن تىرىشىدۇ، چۈنكى ئۇلار سېرىق دەريا ۋادىسىدىكى ئوز ماكانلىرىدىن سەددىچىنگە قەدەر بولغان دەسلەپكى كېڭەيگەن دەۋرىدىن باشلاپ، داۋاملىق تۈردە ئەسكەر كۈچىگە يولىنىپ، تەجاۋۇز قىلىش ئارقىلىق كېڭەيتىشنى داۋام قىلىپ، بۈگۈنكى يېڭى يەرلەرگە ئىگە بولۇۋالدى. ئۇلار ھازىرمۇ كەلگۈسىدىكى كېڭەيتىش پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش يولىدا ئىشلىمەكتە.

جۇڭگو كېڭەيمىچىلىك پىلانلىرىنى جارى قىلىشتىن ئاشقىرى ئوزىنىڭ مۇستەملىكچىلىك سىياسىتىنى توۋەندىكى ئۈچ نوقتىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئېلىپ بارماقتا:

1) شەرقىي تۈركىستان خەلقى ئۈچۈن دىنىي، مەدەنىي، ئىجتىمائىي ئەركىنلىكلەرنى بىر قەدەر قويۇپ بېرىش. مۇسۇلمانلارنىڭ پۈتۈن دىققىتىنى باشقا ياققا بۇرىۋېتىش ئۈچۈن ئۇلارغا ختاينىڭ سىياسىي غەرەزلىرىگە زىت كەلمىگەن مىقداردا ئىختىسادىي پائالىيەتلەر ئېلىپ بېرىشقا شارائىت يارىتىپ بېرىش.

2) دولەتلەر ئارا، خۇسۇسەن ئىسلام دولەتلىرى بىلەن بولغان دىپلوماتىيە ئالاقىلارنى ياخشىلاش. مۇسۇلمانلارغا ۋە باشقا مىللەتلەرگە بىر قەدەر ھورىيەتلەرنى بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنى جۇڭگو كوممۇنىستىك پارتىيەسىنىڭ نازارىتى ئاستىدا باشقا جايلاردىكى ئىسلام جەمىيەتلىرى بىلەن قويۇق ئالاقىلارنى باغلاشقا تەشەببۇس قىلىش.

3) ئىچكى شارائىتلارنى تولۇقلاش جۇڭگولۇقلارنى شەرقىي تۈركىستانغا يەرلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن مۇھەت شارائىتلىرىنى ھازىرلاش، ئاسسىملاتسىيە سىياسىتىنى كۈچەيتىش، ژۇقارقى پىلانلارنى ئىختىسادىي كەڭچىلىكنى باھانە قىلىش ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇش.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ بايلىقىنى ئاقۋەتتە پەقەت جۇڭگولۇقلارنىڭ پايدىسىغىلا ئىشلىتىش، پەقەت جۇڭگولۇقلارنىڭ باياشايەت تۇرمۇشىغا سەرىپ قىلىش.

دوكتور دونالد مۇنداق دەيدۇ: «شەرقىي تۈركىستاندىكى بايلىق ئەھمىيەت جەھەتتە پارس قولتۇغى ۋە غەربىي جەنۇبىي ئاسىيانىڭ بايلىقىغا تەڭ تەبىي بايلىق، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ رايوننىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا چېگرىداش بولۇپ قالغانلىقى، جۇڭگونىڭ غەربىي چېگرالىق قوغداشتىكى ئېھتىياجىنى قوزغايدۇ. بۇ جايدا خەنسۇلارنى كۆپەيتىپ، تەدرىجىي ھالدا يەرلىكنىڭ قېنىنى شورىشقا، ئوز ئىختىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا، ستراتېگىيە ئۈچۈن مۇداپىئە پىلانلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئارقىلىق، قوغدىنىشنى كۈچەيتىشكە مەجبۇر قىلىدۇ». ئالىم ختاينىڭ شەرقىي تۈركىستانغا زورگۈزۈۋاتقان سىياسىتىنى ئۈچ ئىغداپ مۇنداق دەيدۇ: «ئۈرۈمچىدىكى پارتىيە كومىتېتى مۇسۇلمانلار بىلەن دىنسىزلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنىڭ قانداق قىلىپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سىياسىي ھەرىكەتلەرگە ئوزگىرىپ قالىدىغانلىقى ھەققىدە مۇلاھىزە قىلماقتا. بۇنداق سىياسىي ھەرىكەتلەر، ئەلۋەتتە، خوشنا رايونلاردىكى ھەرىكەتلەرگە تەسىر كورسىتەلەيدۇ. بېيجىڭدىكى ياكى ئۈرۈمچىدىكى ھوكۇمەت دائىرىلىرى يۈز بېرىۋاتقان ياكى يۈز بېرىش ئالدىدا تۇرغان موشۇ تەھدىتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن بۇ رايوننىڭ ئىختىسادىي تىنىچلىقىنى ھەل قىلىش، جۇڭگولۇق مۇھاجىر ياشلارنىڭ شىكايەتلىرىنى ئاڭلاش، يەرلىك خەلق بىلەن ئارمىيە ئوتتۇرىسىدىكى ئالاقىلارنى ياخشىلاش ۋە بۇ رايوننىڭ مەخسۇس شارائىتلىرىنى بىلىدىغان كۈچلۈك بىر ھاكىمىيەتنى بەرپا قىلىشقا يولىندۇ، ئاممىنى بۇ ئىشلارنى ئىجرا قىلىشتا يەنىلا ئاسسىملاتسىيە سىياسىتى بويىچە ئىش كورىدۇ».

ئۈزۈندىدا ئېيتقانلىرىمىز ياۋروپالىق بىر مۇتەخەسسىسنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىش ئارقىلىق كەلگەن كوز قاراشلار جۇڭگو رەھبەرلىرىنىڭ سوزلىرىدە تۆۋەندىكىچە تەكىتلىنىدۇ:

بىرىنچى، ۋاڭ ئېنماۋ شەرقىي تۈركىستان تولۇق ئىمكانىيەتكە ئىگە بولغان چوڭ سەھرا، كەڭرى ئويمانلىق بولۇپ 200 مىللىون خەنسۇنى سىغدۇرۇپ كېتەلەيدىغانلىقىنى ئوچۇق تەكىتلىدى.

ئىككىنچى، 1983-يىلى جاۋزىياڭ بىلەن خۇياۋباڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلغان بىر رايونغا ئايلاندۇرۇش باھانىسى ئارقىلىق ئۇ جايغا خەنسۇلارنى كوپلەپ يەرلەشتۈرۈش ئۈچۈن ئىچكى شارائىتلارنى ھازىرلاش مەخسىتىدە شەرقىي تۈركىستاننى زىيارەت قىلدى. چۈنكى بۇ ئىش پەن-تېخنىكىسى ئىگىلىگەن ۋە تەسىرىنى بىلىدىغان يولىنىدۇ. ۋاڭ ئېنماۋ 1985-يىلى نوكتەبىردە ئامېرىكىغا زىيارەتكە بارغىنىدا، مۇنداق دەپ تەكىتلىدى: شىنجاڭدا كىرگۈزۈلىدىغان سانائەت ۋە دېھقانچىلىق ماشىنىلىرى ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا 1980-يىلى سىلىشتۇرغاندا 5 ھەسسە كوپەيتىلىدۇ. بۇ پىلاننى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن جۇڭگونىڭ ئىچكى ئولكىلىرىدىن كوپلىگەن ئىنژېنېر-تېخنىك ۋە ئىشچىلارنى شەرقىي تۈركىستانغا ئېلىپ چىقىشقا توغرا كېلىدۇ، بۇ ئىنتايىن زورۇر مەسىلىدۇر. جۇڭگولۇقلارنى شەرقىي تۈركىستانغا كېلىشكە تەشەببۇس قىلىش ئۈچۈن ئاۋتونوم رايونلۇق ھوكۇمەت ئالاھىدە ماددىي ئېتىيازلارنى بەلگۈلىدى. دارىلفۇنۇننى تامامىلغانلار شىنجاڭغا كەلسە، ئۇلارغا ئوز ماناشلىرىنىڭ سىرتىدا يەنە ئىمتىيازلىق ماناش بېرىلىدۇ. ئۇنىڭدىن ئاشقىرى ھەر ئۈچ يىلدا ئۇلارنىڭ ماناشلىرى ژۇقۇرى دەرىجىدە ئوستۇرۇلىدۇ».

ئۈچىنچى، ئامېرىكىلىق ئالىم ئالدېرس ۋىمبۇش جۇڭگولى بىر قانچە قېتىم زىيارەت قىلدى. ئۇ 1986-يىلى قىلغان ئاخىرقى زىيارىتى ۋاقتىدا جۇڭگونىڭ مەسئۇللىرى بىلەن ئوتكۈزگەن سوھبەتلىرىنى مۇنداق دەپ يازىدۇ: «شەرقىي تۈركىستان ئوز ئىختىسادىنى تەرەققىي قىلدۇرۇشقا قاراپ يۈزلەندى. خۇسۇسەن يەرلىك مۇسۇلمانلارنىڭ كوپلىرى جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ كەڭ كولەمدە ئادەم يەرلەشتۈرۈشى ھەققىدە كورگەنلىرىنى بىر-بىرىگە يوشۇرۇن ئېيتىشىدۇ. ئۇيغۇرلار شەرقىي تۈركىستانغا ئورۇنلاشتۇرۇلغان خەنسۇلارنىڭ سانىنى ھوكۇمەت دائىرىلىرى ئېلان قىلغاندىن نەچچە ھەسسە كوپ دەپ ئىسپاتلىشىدۇ. جۇڭگولۇقلارنىڭ ئۇ يەرگە يەنە مۇ كوپىرەك ئورۇنلىشىشىدىن خەۋەر تاپتىم...». ئامېرىكىلىق دوكتور ئەدىن لەبى 1987-يىلى شەرقىي تۈركىستانىي زىيارەت قىلغاندىن كېيىن 1988-يىلى ئاپرېلدا ئىستامبۇلدا ئېچىلغان شەرقىي تۈركىستان تارىخى ھەققىدىكى 1-قېتىملىق قۇرۇلتايدا سوزلەپ مۇنداق دېدى: «شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئاشقىي دۇنياغا ئېچىلغانلىقى ۋە ئۇ جايغا سەياھەتچىلەرنىڭ بېرىش ئىشلىرىنىڭ سەل ئاسانلاشقانلىقى شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ دۇنيا ئەللىرى بىلەن تونۇشۇشى، دۇنيا مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشى، ئالەمدىكى ئوزگىرىشلەردىن خەۋەردار بولۇشى، بولۇپمۇ تارىخى، ۋە مەدەنىي جەھەتلەردە ئوز ئارا زىچ ئالاقىدار بولغان خوشنا ئەللەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلىشى ئۈچۈن ياردەمچى بولالايدۇ. ئامما موشۇ بىر ئاز قىلىنغان كەڭچىلىكلەرنىڭ ئاستىدا شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە ئىككى چوڭ خەتەر كوز ئېچىپ تۇرماقتا. ئۇنىڭ بىرى شەرقىي تۈركىستانغا بارغان سەياھەتچىلەرنى قوغداشتىن ئاشقىرى ئۇلارنىڭ بىر شەھەردىن يەنە باشقا بىر شەھەرگە يوتكىلىشى ۋە خاتىرجەم، ياخشى دەم ئېلىشى ئۈچۈن تەجرىبىلىك كوتكۈچىلەرگە مۇھتاجدۇر. چۈنكى سەياھەت ئىشى شەرقىي تۈركىستاندىكى يېڭى بىر ساھادۇر. ئۇ خۇددى خەنسۇلار باشقۇرۇۋاتقان نېفت ۋە كان قېزىش سانائىتىگە ئوخشاش بىر ئىشتۇر. بۇ ساھالارنى كېڭەيتىش ئىشى چوقۇم جۇڭگولۇقلارنىڭ بۇ رايونغا كوپلەپ چىقىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. مانا بۇ ئىش ئۇ جايدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئورپى-ئادەت، مەدەنىيەت ۋە تىل-يېزىقىغا خەۋپ سالىدۇ. يەنە بىرى خەنسۇلارنىڭ سەياھەت ئىشلىرىنى ئازارەت قىلىۋېلىشى سەياھەتچىلەرنى ئۇ جايدىكى مۇسۇلمان خەلقلەرنىڭ ھاياتى ۋە مەدەنىيىتىدىن خەۋەردار بولۇشتىن چەكلەيدۇ. خۇسۇسەن شەرقىي تۈركىستاندىكى ئەسىرىي-ئەتىقە ئورۇنلىرى بۇ رايوننىڭ ئەسلىدىكى ئالاھىدە خۇسۇسىيەتلىك مەدەنىي يادىكارلىقلىرىدىن ئايرىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدىكى خەنسۇچە كورۇنۇشلەر بىلەن ئىقاپلانغان».

خۇلاسە ۋە تەۋسىيە

ئۇمۇمەن ئېيتقاندا رىيال ئەھۋاللار جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئادەم كوچۇرۇش، ئۇلارنى يەرلەشتۈرۈش، ئاسسىملاتسىيە سىياسىتىنى كۈچەيتىش ۋە ئوز لىرىنىڭ بۇ جايغا چوڭ كولەمدە خەنسۇ يەرلەشتۈرۈش پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن يولغا قويغان قىسمەن سىياسىي كەڭچىلىكنىڭ بەزى ئەركىنچىلىكلەرنى بېرىش ھەرىكەتلىرى بىلەن بىللە مېڭىۋاتقانلىقىنى كورستىدۇ.

رەسمىي تەكشۈرۈش مەلۇماتلىرىغا ئاساسلانغاندا ھازىر شەرقىي تۈركىستانغا 4،5 مىللىون خەنسۇنىڭ يەرلەشتۈرۈلگەنلىكى مەلۇم. بۇ ھەقتە ۋېكىل ئوسكار مۇنداق دەيدۇ: «ئەھۋال ئەگەر موشۇ پېتى داۋام قىلىنغان بولسا، ئۇيغۇرلار يېقىندا چوقۇم ئوز ئېلىدە ئاز سانلىققا ئايلىنىپ قالىدۇ ۋە ئۇيغۇرلارنىڭ مۇقەددەس ئانا يۇرتى ئۇلار ئۈچۈن ئاساسسىز بولۇپ قالىدۇ».

جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ ھازىرقى موشۇ يەرلەشتۈرۈش دولقۇنى شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە يېقىن كەلگۈسىدە چوڭ خەتەرلەرنى كەلتۈرۈش ئالدىدا تۇرغان بولسا، خوياۋباڭنىڭ تەكىتلىشى بويىچە بۇ يەرگە 200 مىللىون خەنسۇلى يەرلەشتۈرۈش ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا چېگراسىدا 100 مىللىون ختاي ئەسكىرىنىڭ بولۇشى باشقا دولەتلەر ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭ قورقۇنۇش بولۇپ ھېساپلىنىدۇ. بەلكى ۋىلىيام سېكستۇن ئېيتقاندەك ئۇنىڭ خەتىرى غەربىي جەنۇبىي ئاسىيا ۋە ئوتتۇرا شەرىق دولەتلىرى ئۈچۈن ئىنتايىن چوڭ بولىدۇ.

جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ژۇرگۈزۈۋاتقان خەنسۇ يەرلەشتۈرۈش ۋە ئاسسىملاتسىيە قىلىش سىياسەتلىرىنىڭ سەۋەپلىرىنى ۋە ئاساسىي مەخسەتلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن تەتقىق قىلىش مۇسۇلمانچىلىقنىڭ، ۋەتەنپەرۋەرلىكنىڭ، ئىنسانپەرۋەرلىكنىڭ زۇرۇرىيەتلىرىدىندۇر. چۈنكى جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىغا قارشى ئېلىپ بېرىۋاتقان ئېچىنىشلىق ھادىسىلەردىن كوز يۇمۇش ياكى ئۇنىڭغا ئېتىبار بەرمەسلىك خوشنا دولەتلەرنى چوڭ خەتەرلەرگە، تەھدىتلەرگە يۈزلەندۈرىدۇ. خۇسۇسەن شەرقىي تۈركىستان بىلەن خوشنا ئىسلام دولەتلىرىنىڭ چېگراسىغا 200 مىللىون ياكى 100 مىللىون خەنسۇنى يەرلەشتۈرۈش پىلانى ئامالانسا، ئۇ چاغدىكى خەتەر تېخىمۇ چوڭ بولىدۇ. جۇڭگو ھوكۇمىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانغا ئادەم يەرلەشتۈرۈش ھەرىكەتلىرىنى توختىتىپ، شەرقىي تۈركىستاننىڭ دىنىي ۋە مىللىي ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ قالغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭغا خوشنا بولغان ئىسلام دولەتلىرىنىڭ خاتىرجەملىكىنى ساقلاپ قىلىش مۇمكىن بولىدىغانلىقىنى چۈشىنىش زورۇردۇر. شەرقىي تۈركىستان ئاھالىسىنى جۇڭگولۇقلارنىڭ يوق قىلىۋېتىشىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن بارلىق ئىسلام دولەتلىرىنىڭ شەرقىي تۈركىستان مەسىلىسىگە ئەتىمام (ئېتىۋار) بېرىشى تامامەن ھەقلىقتۇر ۋە زورۇردۇر. ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرقىي تۈركىستان مۇئەممامسىغا كوڭۈل بولۇش خوشنا دولەتلەرگە كوز ئالايتىۋاتقان چوڭ خوۋۇپ-خەتەرلەرنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ ياكى ئۇنى بىر ئاز يېنىكلىتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ ئوز بىرلىكىنى، ئىسلامىي شەخسىيىتىنى ۋە ئەنئەنىۋىي خۇسۇسىيىتىنى ساقلاپ قېلىشىدىكى مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىش ۋە ئۇلارغا يېقىندىن ياردەمدە بولۇش ئىنتايىن مۇھىم مەسىلىدۇر. بۇ ئىشلار ھوكۇمەت ۋە خەلقلەر تەرىپىدىن تەشكىل تاپقان ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدىكى ھەيئەتلەر ۋە جەمىيەتلەر ئارقىلىق ھەل قىلىنىدۇ. كىمكى ئاللانىڭ دىنىغا ياردەم بېرىدىكەن، ئەلۋەتتە، ئاللاتائالا ئۇنىڭغا ياردەم بېرىدۇ، ئاللا مەخسىتىگە يەتكۈزىدۇ.